

ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΤΡΩΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΟΝ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Στην αδελφή μου Μαρία

ABSTRACT: The causes of war in the Trojan plays of Euripides are presented as multiple and sometimes contradictory depending on the views of the characters and on the dramatic needs of the moment. In general the gods are not accountable for the war. Although its traditional cause, the judgement of Paris, is brought up, it is undermined by the dramatic action. Similarly, Zeus' traditional plan to relief earth from overpopulation through war does not negate human responsibility. The responsibility for the war is attributed to men, is both personal and collective and is shared between victors and defeated. But the alleged causations of the war are undermined by the dramatic action in several ways. For example, the report of the first fall of Troy raises some skepticism about the causation of the Trojan War (*Andr.*). Menelaus relativizes the cause of war, when for him this cause is what one needs (*Andr.*). In *Helen*, the image of Helen suggests that the war would take place regardless of whether she goes or does not go to Troy. After all, those responsible for the war are the people who do not follow the voice of reason and do not resolve their disputes through negotiations (*Hel.*).

*Ὅτ' τί μοι αἰτία ἐσσί, θεοί νύ μοι αἴτιοί εἰσιν,
οἳ μοι ἐφόρμησαν πόλεμον πολύδακρον Ἀχαιῶν. (Ὀμ. Ιλ. Γ 164-65)*

Καθόλου δεν μου φταις εσύ, οι θεοί είναι που μου φταίνε, αυτοί που μου σήκωσαν τον πολυδάκρυτο πόλεμο των Αχαιών.

(μετ. Ό. Κομνηνού-Κακριδής)

---

* Ευχαριστώ θερμά τον “ανώνυμο κριτή” του περιοδικού για τις παρατηρήσεις του.

*Τὸ μὲν νυν ἀρπάζειν γυναῖκας ἀνδρῶν ἀδίκων νομίζειν ἔργον εἶναι, τὸ δὲ ἀρπασθεισέων σπουδὴν ποιήσασθαι τιμωρέειν ἀνοήτων, τὸ δὲ μηδεμίαν ὄρην ἔχειν ἀρπασθεισέων σωφρόνων· δήλα γὰρ δὴ ὅτι, εἰ μὴ αὐτὰ ἐβούλο-
ντο, οὐκ ἂν ἤρπάζοντο. (Ηρόδ. 1.4.2)*

Λοιπόν, λένε, θεωρούν [οι λόγιοι Πέρσες] ότι οι αρπαγές γυναικών δείχνουν οπωσδήποτε ανθρώπους άδικους, αλλά το να χαλάσουν τον κόσμο για να τιμωρήσουν, επειδή αρπάχτηκαν, άνόητους, ενώ η απόλυτη αδιαφορία για την αρπαγή τους, γνωστικούς· γιατί, στο κάτω κάτω, αν δεν το ήθελαν οι ίδιες, δεν θα αρπάζονταν.

(μετ. Η. Σπυρόπουλος)

Το ζήτημα του πολέμου κατέχει σημαντική θέση στο έργο του Ευριπίδη. Ως γνωστόν, εκτός από την *Άλκηστη* (438 π.Χ.) και τη *Μήδεια* (431 π.Χ.), τα άλλα σωζόμενα έργα του ποιητή έχουν γραφεί κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου. Με ιδιαίτερη όμως επιμονή γυρίζει ο ποιητής στο θέμα του πολέμου στα λεγόμενα έργα του τρωικού κύκλου, που σχετίζονται με τον τρωικό πόλεμο. Αναφέρομαι κυρίως στα έργα *Άνδρομάχη*, *Εκάβη*, *Τρωάδες*, *Ελένη*, *Ορέστη*, *Ιφιγένεια στην Αυλίδα*. Προφανώς ο μυθικός τρωικός πόλεμος έδωσε το πρόσχημα στον ποιητή να πραγματευθεί πολύπλευρα το θέμα του πολέμου, που έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο την εποχή κατά την οποία έγραφε τα έργα του.

Στην εργασία αυτή θα εξετάσω τα αίτια του τρωικού πολέμου στα προαναφερθέντα έργα, εκτός από τις *Τρωάδες* και την *Ιφιγένεια στην Αυλίδα*, για τα οποία έχω ήδη γράψει.¹ Τα αίτια του πολέμου, όπως θα δούμε, παρουσιάζονται πολλαπλά. Γενικά θα μπορούσαν να καταταγούν σε δύο κατηγορίες: στα δοσμένα παραδοσιακά, μυθικά, όπως η κρίση του Πάρη, και στα προσωπικά-δραματικά. Όταν λέω προσωπικά-δραματικά, εννοώ όσα αίτια επινοεί ο ποιητής και αποδίδει στους ήρωές του για να εξυπηρετήσει τις δραματικές ανάγκες του έργου του. Θα εξετάσουμε το καθένα από αυτά και τον τρόπο που αλληλοεπιδρούν φωτίζοντας ή υποσκάπτοντας το ένα το άλλο.

1. Για τις *Τρωάδες* βλ. Συνοδινού (2010) 113-26. Για την *Ιφιγένεια στην Αυλίδα* βλ. Συνοδινού (2009) 3-14.

Ανδρομάχη (περ. 425 π.Χ.)

Στην *Ανδρομάχη* ο Χορός από γυναίκες της Φθίας αποδίδει την *ἀρχήν κακῶν* στην κρίση του Πάρη.² Στο χορικό αυτό (Α΄) παρουσιάζεται ο Ερμής σ' έναν ασυνήθιστα σπουδαίο ρόλο, ως πρωταίτιος κακῶν, να οδηγήει με ἄρμα τις τρεις θεές, Ἥρα, Αθηνά και Αφροδίτη στην Ἴδη για να κρίνει ο Πάρης την ωραιότερη από αυτές (274-83).³ Από τον διαγωνισμό νικήτρια βγήκε η Αφροδίτη με τα δόλια, ευχάριστα λόγια της, που όμως τελικά προκάλεσαν την καταστροφή της Τροίας (284-92). Έτσι, η ματαιοδοξία των τριών θεαινῶν να διαγωνισθούν σε αγώνα ομορφιάς και προπάντων τα δόλια, ευχάριστα λόγια της Αφροδίτης αντιπαραβάλλονται με τη φρίκη του πολέμου που ακολούθησε.⁴ Στην περίπτωση αυτή η αιτία του πολέμου καταλογίζεται στους θεούς, τον Ερμή και κυρίως στην Αφροδίτη.

Ο Χορός όμως δεν μένει στο σημείο αυτό. Στη συνέχεια του χορικού αποδίδει ευθύνες για τον πόλεμο και στον ανθρώπινο παράγοντα. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες του Χορού εύχονται να είχε σκοτώσει η Εκάβη τον Πάρη βρέφος, όπως προφήτευσε η Κασσάνδρα, πριν να κατοικήσει στην Ἴδη, τον Πάρη που θα απέβαινε η καταστροφή της Τροίας.⁵ Αλλά ούτε η Εκάβη, ούτε οι δημογέροντες συμμορφώθηκαν με τις ικεσίες της Κασσάνδρας (293-300).⁶ Διαφορετικά, οι γυναίκες της Τροίας δεν θα

-
2. Στην *Ανδρομάχη* απαντά πρώτη φορά η κρίση του Πάρη στον Ευριπίδη· βλ. Wilson (1979) 8. Τα σχετικά με την κρίση του Πάρη πρέπει να τα είχαν πραγματευθεί διεξοδικά τα *Κύπρια*· βλ. Stinton (1965) 1-12, όπου εξετάζει τις σχετικές μαρτυρίες, πριν από τον Ευριπίδη, για το θέμα αυτό.
  3. Stevens (1971) 129, στον στ. 274.
  4. Sorum (1995) 373-74.
  5. Το ίδιο επιχείρημα της γέννησης και της θανάτωσης του Πάρη χρησιμοποιεί και η Ελένη προς υπεράσπισή της στις *Τρω.* 919-22· βλ. επίσης 597-98, του ίδιου έργου, όπου η *Ανδρομάχη* μνημονεύει τη σωτηρία του Πάρη-βρέφους και κατ' επέκταση υπαινίσσεται την ευθύνη της Εκάβης και του Πριάμου, που δεν τον θανάτωσαν, όταν έπρεπε· βλ. Συνοδινού (2010) 116-18.
  6. Ο ποιητής αναφέρεται στον μύθο σύμφωνα με τον οποίο η Εκάβη, ενώ ήταν έγκυος τον Πάρη, ονειρεύτηκε πως γέννησε ένα δαυλό αναμμένο. Η ερμηνεία του ονείρου ήταν ότι το βρέφος θα προκαλούσε την καταστροφή της Τροίας και έπρεπε να πεθάνει. Αλλά οι δούλοι στους οποίους ανατέθηκε να σκοτώσουν το μωρό, το εξέθεσαν, κάποιιο βοσκός το βρήκαν κι έτσι σώθηκε (Hyginus 91 Marsh.). Η ιστορία του Πάρη ως την αναγνώρισή του από τον Πρίαμο αποτελούσε την υπόθεση του *Αλεξάνδρου*, του πρώτου έργου της τριλογίας *Αλέξανδρος, Παλαμήδης, Τρωάδες*. Βλ. και Stevens (1971), στους στ. 293 κ.ε. Για τον *Αλέξανδρο* βλ. τη σχολιασμένη έκδοση της Karamanou (2017). Βλ. επίσης και τον *Αλέξανδρο* του Σοφοκλή, που πραγματευόταν το ίδιο θέμα.

υποδουλώνονταν, η Ανδρομάχη θα ήταν ακόμα βασίλισσα και οι Έλληνες δεν θα πολεμούσαν επί δέκα χρόνια πληρώνοντας πικρό τίμημα (301-08).⁷ Με άλλα λόγια, αν η Εκάβη ή οι δημογέροντες είχαν σκοτώσει τον Πάρη βρέφος, δεν θα γινόταν ο πόλεμος. Η ευθύνη λοιπόν για τον πόλεμο σχετίζεται με τον ανθρώπινο παράγοντα, ατομικά με την Εκάβη και συλλογικά με τους δημογέροντες, που δεν πείσθηκαν από την Κασσάνδρα να θανατώσουν το βρέφος. Ας σημειωθεί επίσης ότι η ευθύνη αυτή αποδίδεται εδώ στους Τρώες. Η παράλειψη λοιπόν μιας ανθρώπινης πράξης έκανε δυνατή τελικά την παρέμβαση του θεϊκού παράγοντα με την κρίση των τριών θεαινών από τον Πάρη.

Εκτός από τον Χορό, και οι χαρακτήρες του έργου αναφέρονται στα αίτια του πολέμου. Κατεξοχήν *casus belli* θεωρείται η Ελένη. Έτσι η Ανδρομάχη, μόλο που αναφέρει πως ο Πάρης οδήγησε στην Τροία την Ελένη, όχι ύψης, αλλά συμφορά (*ἄτην*), στην συνέχεια αποδίδει σε αυτή την ευθύνη για την άλωση της Τροίας, τον ατιμωτικό θάνατο του Έκτορα και τη δική της υποδούλωση (103-14). Στη λογομαχία της επίσης με την Ερμιόνη επιρρίπτει την ευθύνη για τον θάνατο του Αχιλλέα στην Ελένη, τη μητέρα της, αντικρούοντας έτσι τον ισχυρισμό της Ερμιόνης ότι η Θέτις μισεί την Τροία για τον θάνατο του γιου της (247-48).

Η ευθύνη όμως για τον πόλεμο μεταφέρεται και στον Μενέλαο, που αποφάσισε να εκστρατεύσει για μια ανάξια γυναίκα, όπως του καταλογίζουν οι αντίπαλοί του. Έτσι όταν η Ανδρομάχη στη λογομαχία της μαζί του τον κατηγορεί, ανάμεσα σε άλλα, ότι είναι ικανός να αντιδρά υπερβολικά για ασήμαντες αφορμές, το αποδειχτικό στοιχείο που φέρνει είναι ακριβώς η τιποτένια αφορμή εξαιτίας της οποίας άλωσε την Τροία:

*ἔν σου δέδοικα· διὰ γυναικείαν ἔριν
καὶ τὴν τάλαιναν ὄλεσας Φρυγῶν πόλιν.*⁸ (362-63)

Ένα φοβούμαι σε σένα: για τσακωμό για μια γυναίκα
κατάστρεψες και τη δόλια πόλη των Φρυγών (την Τροία).⁹

7. Για την κρίση του Πάρη στην *Ανδρομάχη* βλ. Stinton (1965) 13-23· Allan (2000) 206-09. Για τη σημασία γενικά της κρίσης του Πάρη στο πλαίσιο των λαϊκών διηγήσεων πρβ. Davies (2003) 32-43.

8. Παραπέμπω σύμφωνα με την έκδοση του J. Diggle, *Euripidis fabulae*, I, Oxonii 1984.

9. Οι μεταφράσεις είναι δικές μου, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

Η κρίση των θεαινών, το δώρο της Αφροδίτης στον Πάρη, έχει κατα- ντήσει μια *γυναικεία ξρις*, με δυσανάλογες όμως συνέπειες, την καταστρο- φή της Τροίας. Η υποβάθμιση της Ελένης είναι φανερή. Η απάντηση του Μενελάου ότι αυτό που χρειάζεται κανείς είναι και το πιο σημαντικό, επιβεβαιώνει τον άκρατο υποκειμενισμό του και συνεπώς την απουσία αντικειμενικού λόγου για την τρωική εκστρατεία:

*εἶ δ' ἴσθ', ὅτου τις τρυγάνει χρεῖαν ἔχων,
τοῦτ' ἔσθ' ἐκάστω μεῖζον ἢ Τροίαν ἐλεῖν.* (368-69)

Ξέρε το καλά. Για τον καθένα κείνο που έχει ανάγκη
ανώτερο είναι κι από την άλωση της Τροίας.

Ο Πηλέας από τη δική του πλευρά κατηγορεί τον Μενέλαο πως άφη- σε αφύλακτο το σπίτι του κι έτσι η Ελένη βρήκε την ευκαιρία να τον εγκαταλείψει προς χάρη του νεαρού ξένου (590-604).¹⁰ Για μια τέτοια λοιπόν άπιστη γυναίκα θα έπρεπε ο Μενέλαος να πληρώσει για να μη γυρίσει ποτέ πίσω και όχι να ξεσηκώσει έναν τέτοιο πόλεμο που άφησε τόσους νεκρούς, τόσες μάνες χωρίς παιδιά, τόσους πατέρες χωρίς γιους· ένας από αυτούς και ο Πηλέας, που βλέπει τον Μενέλαο σαν μιαρό φο- νιά (*αἰθένητην μιάστορα*) του Αχιλλέα (604-15). Με τον τρόπο αυτόν ο Πη- λέας καθιστά τον Μενέλαο υπεύθυνο για τον πόλεμο. Μπορεί η Ελένη να έφυγε με τον νεαρό ξένο, όμως η εκστρατεία δεν θα γινόταν, αν δεν βρισκόταν πρόθυμος στρατηγός να ξεσηκώσει πλήθος στρατού για την ανάκτηση αυτής της *κακῆς* γυναίκας.¹¹

Στην απάντησή του στον Πηλέα ο Μενέλαος επιχειρεί να υπερασπι- στεί την Ελένη και κατ' επέκταση την ανάληψη της εκστρατείας από τον ίδιο:

*Ἐλένη δ' ἐμόχθησ' οὐχ ἐκοῦσ' ἀλλ' ἐκ θεῶν,
καὶ τοῦτο πλεῖστον ὠφέλησεν Ἑλλάδα·*

10. Βλ. Τρω. 943-44, όπου η Ελένη χρησιμοποιεί την ίδια αιτίαση εναντίον του Μενελάου· Συνοδινού (2010) 119.

11. Πρβ. Vellacott (1975) 132-34 και *σποραδικά*, ο οποίος μεταθέτει γενικά την ευθύνη για τον πόλεμο από την Ελένη, που θεωρεί ένοχη μόνο μοιχείας, στον Μενέλαο, τον οποίο θεωρεί ένοχο πολέμου με όλη την ωμότητα και την αιματοχυσία που συνεπάγεται ο πόλεμος. Βλ. επίσης Pallantza (2005) 271-73, 231-32, για την ευθύνη του Μενελάου για τον πόλεμο και τις συνέπειές του· Χριστόπουλος (2006) 76· Συνοδινού (2010) 116.

*ὄπλων γὰρ ὄντες καὶ μάχης αἴστορες
ἔβησαν ἔς τὰνδρεῖον... (680-83)*

Η Ελένη βασανίστηκε όχι μόνη της, αλλά από τους θεούς,
κι αυτό τα μέγιστα ωφέλησε την Ελλάδα·
γιατί, ανίδεοι από όπλα και μάχες οι Έλληνες,
απόχτησαν ανδρεία...

Για τον Μενέλαο η προσφορότερη υπεράσπιση της Ελένης είναι η αναφορά στους θεούς, επειδή προφανώς υπονοεί πως η Ελένη δεν ήταν παρά το όργανό τους, και ειδικότερα της Αφροδίτης, όπως γνωρίζουμε από την κρίση του Πάρι.¹² Το επιχείρημα όμως για την ωφέλεια¹³ της Ελλάδας από τον τρωικό πόλεμο, εκτός από τον αφοριστικό χαρακτήρα του, έρχεται σε αντίφαση με ό,τι είχε πει ο ίδιος ο Μενέλαος παραπάνω για τις απώλειες των Ελλήνων στον πόλεμο (652-53), όταν δεν βρισκόταν στη δύσκολη θέση να συνηγορήσει υπέρ της Ελένης, στην ουσία βέβαια υπέρ των δικών του επιλογών και πράξεων.¹⁴ Παρά την αδύναμη απόπειρα του Μενελάου να απαλλάξει την Ελένη —και τον εαυτό του— από κάθε ευθύνη, αρκετές άλλες μαρτυρίες δηλώνουν, όπως είδαμε, ότι ο τρωικός πόλεμος, με τις φοβερές συνέπειες και για τους νικημένους και για τους νικητές έγινε για μια ανάξια γυναίκα.¹⁵ Το αποτέλεσμα ήταν δυσανάλογο προς την αιτία που το προκάλεσε. Κι αυτό φωτίζει αρνητικά την ανάληψη αυτού του τόσο καταστροφικού πολέμου. Όχι λιγότερο υπεύθυνος όμως είναι και ο Μενέλαος στον βαθμό που η επιθυμία του να ανακτήσει την άπιστη γυναίκα του, να τακτοποιήσει δηλαδή μια ιδιωτική του υπόθεση,¹⁶ παρουσιάζεται ως η μεγαλύτερη δύναμη πίσω από την άνηση εκστρατεία.

12. Stevens (1971) 177, στον στ. 680.

13. Επιχειρήματα προς υπεράσπιση της Ελένης αποτελούσαν πιθανόν ρητορική άσκηση, όπως είναι το *Ἐλένης ἐγκώμιον* του Γοργία· βλ. σχετικά Stevens (1971) 177, στους στ. 681-84. Ο Ισοκράτης στην *Ἐλένη* με επιμονή υποστηρίζει πως η απαγωγή της Ελένης βοήθησε την Ελλάδα. Ακόμα και το ότι οι Έλληνες δεν είναι υπόδουλοι στους βαρβάρους το αποδίδει στην Ελένη (67)· βλ., ενδεικτικά, Συνοδινού (2010) 119.

14. Sorum (1995) 384. Βλ. επίσης Allan (2000) 143, σύμφωνα με τον οποίο τόσο ο ίδιος ο ισχυρισμός, όσο και ο χαρακτήρας του Μενελάου οδηγούν στην απόρριψη μιας τέτοιας δικαιολογίας.

15. Βλ. Lloyd (1994) 6.

16. Pallantza (2005) 271-72.

Περαιτέρω όμως προβληματισμό ως προς την *ἀρχὴν κακῶν* προκαλούν τα λόγια του Χορού, όταν οι γυναίκες ενθουσιασμένες που ο γέρο Πηλέας κατάφερε να κατατροπώσει τον Μενέλαο και να σώσει την Ανδρομάχη και τον γιο της, κάνει αναδρομή στα πολεμικά κατορθώματα του Πηλέα. Έτσι, ανάμεσα σε άλλα, αναφέρει με εγκωμιαστικό τρόπο την πρώτη άλωση της Τροίας στην οποία πήρε μέρος μαζί με τον Ηρακλή (797-801).¹⁷ Γιατί άραγε να κάνει ο ποιητής αυτή την αναφορά στον ρόλο του Πηλέα στην πρώτη άλωση της Τροίας; Δεν είναι περίεργο ο υπέρμαχος τώρα της Ανδρομάχης και του γιου της να παρουσιάζεται ως πορθητής της Τροίας κι αυτός; Το σημαντικότερο όμως είναι η διαπίστωση πως ο πόλεμος έχει ρίζες και στο παρελθόν της Τροίας. Τότε που η Ελένη δεν είχε καμία σχέση με την άλωση αυτή. Μήπως λοιπόν ο πόλεμος ξεπερνάει και την ίδια την Ελένη και τα αληθινά του αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν αλλού; Κάτι τέτοιο φαίνεται να υπαινίσσονται και οι γυναίκες του Χορού, όταν αναφερόμενες ακόμα μια φορά στον τρωικό πόλεμο αναρωτιούνται: γιατί ο Φοίβος και ο Ποσειδών εγκατέλειψαν το έργο τους, τα τείχη της Τροίας,¹⁸ στον Άρη, με τις φοβερές συνέπειες για την Τροία, που αλώθηκε, για τους θεούς της, που δεν λάμπει πια φωτιά στους βωμούς τους, για τον Αγαμέμνονα που τον σκότωσε η γυναίκα του, για την Κλυταιμήμετρα που τη σκότωσε ο γιος της· με φοβερές συνέπειες για όλους τους Έλληνες γενικότερα (1009-46).¹⁹ Ο Χορός δεν δίνει απάντηση στο ερώτημα αυτό. Μια απάντηση θα ήταν πως ο Λαομέδων, ο βασιλιάς της Τροίας, αρνήθηκε να πληρώσει στον Απόλλωνα και τον Ποσειδώνα τα οφειλόμενα για τις υπηρεσίες τους (*Ιλ.* Φ 450-52),²⁰ όπως άλλωστε είχε αρνηθεί να αποδώσει την οφειλόμενη αμοιβή στον Ηρακλή, κατά την πρώτη άλωση της Τροίας.²¹ Μια τέτοια απάντηση θα παρέπεμπε σε υπαιτιότητα της ίδιας της Τροίας για την καταστροφή της,

17. Πρβ. *Τρω.* 799-818, όπου αναφέρεται η πρώτη άλωση της Τροίας από τον Ηρακλή και τον Τελαμώνα. Για πρώτη φορά ο Ηρακλής άλωσε την Τροία, όταν ο βασιλιάς Λαομέδων δεν του έδωσε την αμοιβή του, αφού έσωσε την κόρη του Ησιόνη από θάλασσινο τέρας (*Ιλ.* Ε 640-42)· Ξ 250-51). Στον Όμηρο δεν αναφέρεται ο Πηλέας σε αυτή την αποστολή· τον αναφέρει όμως ο Πίνδαρος (απόσπ. 155 Bowra), και κάνει υπαινιγμό στην ίδια παράδοση στον *Ισθ.* 5.35-38. Βλ. Stevens (1971) 191, στον στ. 796· Συνοδινού (2010) 124.

18. Βλ., ενδεικτικά, *Ιλ.* Η 452-53, για την παράδοση σύμφωνα με την οποία ο Ποσειδών και ο Απόλλων έκτισαν από κοινού τα τείχη της Τροίας. Βλ. Stevens (1971) 214, στους στ. 1009 κ.ε.

19. Στο *Ίδιο* 213, στους στ. 1009-1046.

20. Στο *Ίδιο* 215, στους στ. 1014-1018.

21. Βλ. παραπάνω, σημ. 17.

πέρα από την Ελένη και τον Μενέλαο.²² Ο ποιητής ωστόσο αφήνει το ερώτημα ανοιχτό, αν και ρίχνει κάποια σκιά σχετικά με την ευθύνη της Τροίας στον πόλεμο.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα μπορούσε να πει κανείς πως τα αίτια του πολέμου στην *Ανδρομάχη* παρουσιάζονται πολλαπλά και δίνονται από διάφορες οπτικές γωνίες, ανάλογα και με τις εκάστοτε δραματικές ανάγκες του έργου. Δεν λείπει η κρίση του Πάρη σαν *ἀρχή κακῶν*, με τον ρόλο των θεαινών, αλλά ο παράγοντας αυτός υποβαθμίζεται κατά τη διάρκεια του έργου, λες και ο ποιητής αναφέρει την παραδοσιακή αιτία του πολέμου για να την ανατρέψει στη συνέχεια. Η ευθύνη για τον πόλεμο αποδίδεται στα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτόν. Είναι αξιοσημείωτο πως η ευθύνη αυτή, από τρωική πλευρά, εκτός από τον Πάρη, βαραίνει την Εκάβη και τους δημογέροντες, που δεν θανάτωσαν τον Πάρη μωρό, όπως παρακαλούσε η Κασσάνδρα. Όμως η ευθύνη για τον πόλεμο βαραίνει ιδιαίτερα την Ελένη και τον Μενέλαο. Η Ελένη, μια ανάξια γυναίκα, προκάλεσε τον πόλεμο λόγω της υβριστικής επιθυμίας του Μενελάου να ανακτήσει την άπιστη γυναίκα του.

Η πρώτη ωστόσο, πτώση της Τροίας, όταν η Ελένη δεν υπήρχε καν, και τα ερωτήματα του Χορού σχετικά με τον ρόλο των θεών, του Απόλλωνα και του Ποσειδώνα, στην άλωση της Τροίας, κατά τον τρωικό πόλεμο, διευρύνουν τα όρια του πολέμου και κατ' επέκταση τα τυχόν αίτια που οδήγησαν σε αυτόν. Ο ποιητής δεν δίνει άμεση απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Ίσως μια απάντηση να βρίσκεται στις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου τόσο για τους νικημένους όσο και για τους νικητές. Όποια κι αν είναι τελικά η αιτία του πολέμου, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Και είναι έργο ανθρώπινο.

Εκάβη (περ. 424 π.Χ.)

Στην *Εκάβη* ο Χορός, που αποτελείται από αιχμάλωτες Τρωαδίτισσες, θεωρεί *ἀρχήν κακῶν* το κόψιμο του δέντρου από τον Πάρη στην Ίδη για να κατασκευάσει το πλοίο με το οποίο θα ταξίδευε για την κλίνη της Ελένης (629-37).²³ Τα λόγια αυτά προϋποθέτουν την κρίση του Πάρη με τις θεές,

22. Πρβ. Burnett (1977) 303-16· Συνοδινού (2010) 124-25.

23. Στον Όμηρο η *ἀρχή κακῶν* αποδίδεται πάλι στα πλοία, με τη διαφορά ότι τα πλοία αυτά τα κατασκεύασε κάποιος άλλος, ο Φέρεκλος, και όχι ο ίδιος ο Πάρης· βλ. *Ιλ.* Ε 62-63:

αλλά ο πρωταγωνιστικός ρόλος ανήκει αποκλειστικά σε αυτόν. Τη στιγμή που έκοψε το έλατο για να κατασκευάσει το πλοίο, οι συνέπειες για την Τροία ήταν αναπόφευκτες και καταστροφικές, και η ευθύνη βαρύνει τον ίδιο.²⁴ Ο Χορός εξακολουθεί να επιρρίπτει την ευθύνη στον Πάρη, όταν αμέσως παρακάτω, στην αντιστροφή, αποδίδει τη συλλογική συμφορά της Τροίας και των ανθρώπων της στην ατομική μωρία του:

κοινὸν δ' ἐξ ἰδίας ἀνοίας
κακὸν τᾷ Σιμουντίδι γᾶ
ὀλέθριον ἔμολε συμφορᾷ τ' ἔπ' ἄλλων.²⁵ (640-43)

Από την αφροσύνη ενός, συλλογικό
κακό ήρθε στη χώρα του Σιμόεντα,
ολέθριο, και συμφορά για άλλους.

Όπως φαίνεται από τους στ. 644-46 (*ἐκρίθη δ' ἔρις...*) η μωρία του Πάρη αναφέρεται στην κρίση των θεαινών.²⁶ Η κρίση του Πάρη λοιπόν χαρακτηρίζεται ιδιωτική υπόθεση και μάλιστα μωρία, χωρίς θεϊκή καταξίωση.²⁷ Σύμφωνα με τον Χορό, η απόφαση που πήρε ο νεαρός βοσκός σχετικά με την έριδα των τριών θεαινών προκάλεσε πόλεμο και σφαγή και καταστροφή των σπιτικών τους (644-49). Πάλι ο πρωτεύων ρόλος ανήκει στον Πάρη, όχι στις θεές, με συνέπεια την ολοσχερή καταστροφή της Τροίας.

Ακόμα, οι γυναίκες του Χορού διευρύνουν τον κύκλο των συμφορών για να περιλάβουν σε αυτόν και τις Σπαρτιάτισσες μητέρες και γυναίκες που θρηνούν κι αυτές τους γιους και τους άντρες τους αντίστοιχα (650-56). Ο όλεθρος του πολέμου αγκαλιάζει και τους νικητές, στην

ὄς καὶ Ἀλεξάνδρω τεκτῆματο νῆας εἴσας
ἀρχεκάκους...

Αυτός είχε φτιάσει και για τον Αλέξανδρο τα συμμετρικά καράβια,
την πρώτη αρχή του κακού... (μετ. Ό. Κομνηνού - Κακριδή)

Πρβ. *Ελ.* 229-39· βλ. παρακάτω, σσ. 20, 23. Βλ. Stinton (1965) 25· Gregory (1999) 122-23· Συνοδινού (2005) 246, στους στ. 629-637· Mathiessen (2010) 335, στους στ. 629-37.

24. Συνοδινού (2005) 246, στους στ. 629-630.

25. Για προβλήματα κειμένου βλ., ενδεικτικά, Collard (1991) 165, στους στ. 640-3· Συνοδινού (2005) 249, στον στ. 643· Mathiessen (2010) 336, στους στ. 640-42.

26. Collard (1991) 165, στους στ. 640-3.

27. Συνοδινού (2005) II 249, στους στ. 640-64· Pallantza (2005), 256.

περίπτωση αυτή στο πρόσωπο των άμαχων. Οι γυναίκες της Τροίας και οι γυναίκες της Σπάρτης είναι εξίσου θύματα. Γι' αυτό εξάλλου οι Τρωαδίτισσες μπορούν να μιλούν με συμπόνοια για τις γυναίκες και τις μητέρες των εχθρών τους.²⁸ Ο Χορός λοιπόν στο χορικό αυτό (Β΄) προβάλλει τον Τρωαδίτη Πάρη και τον καθιστά κατεξοχήν υπαίτιο για τον πόλεμο και τα δεινά του.

Στο Γ΄ στάσιμο ωστόσο ο Χορός δεν ξεχνά να περιλάβει μαζί με τον Πάρη και την Ελένη στα αίτια της συμφοράς. Έτσι οι γυναίκες του Χορού αναφέρουν ότι, καθώς αποκαμωμένες απομακρύνονταν από την αλωμένη πατρίδα τους, καταριόνταν την Ελένη και τον Πάρη, τον ολέθριο (*αϊνόπαριν*), οι οποίοι με τον γάμο τους, που δεν ήταν γάμος, αλλά συμφορά από κάποιον εκδικητικό θεό (*άλάστορα*), προκάλεσαν τον όλεθρο της πατρίδας τους και το δικό τους ξερίζωμα (943-49). Την αιτία λοιπόν των συμφορών τη μοιράζονται στο σημείο αυτό και οι δύο υπαίτιοι του πολέμου, ο Πάρης και η Ελένη.²⁹ Έμμεσα εμπλέκεται και η Τροία, αν θεωρήσουμε πως *άλάστωρ* είναι η θεότητα που παίρνει εκδίκηση από τους Τρώες για τον άνομο γάμο του ζεύγους.³⁰

Νωρίτερα στο έργο η Εκάβη υπό το βάρος της επικείμενης θυσίας της Πολυξένης καταριέται την Ελένη να έχει παρόμοια τύχη με την κόρη της, την Ελένη που

... *διὰ καλῶν γὰρ ὀμμάτων*
*αἰσχιστα Τροίαν εἶλε τὴν εὐδαίμονα.*³¹ (442-43)

... Με τα ωραία της τα μάτια
ρήμαξε με τον πιο ατιμωτικό τρόπο την ευτυχισμένη Τροία.

Το ίδιο επιχείρημα “για τα ωραία μάτια” της Ελένης, που κατέστρεψαν την Τροία, επικαλείται η Εκάβη και στις *Τρωάδες* (772-73).³² Η καταστροφική δύναμη της Ελένης εντοπίζεται στα μάτια της με τα οποία ξυπνάει τον πόθο στους άντρες, με τις ολέθριες συνέπειες για την

28. Συνοδινού (2005) Π 251, στους στ. 653-657.

29. Στο *Ίδιο* 359, στους στ. 946-949.

30. Στο *Ίδιο* 360, στον στ. 949.

31. Στο *Ίδιο* 166, στους στ. [441-443], για επιχειρήματα σχετικά με τη γνησιότητα των στίχων αυτών, όπου και σχετική βιβλιογραφία· βλ. επίσης Matthiessen (2010) 310, στους στ. 441-43.

32. Συνοδινού (2010) 115.

Τροία.³³ Επίσης η Εκάβη, όταν προσπαθεί να σώσει την Πολυξένη από τον θάνατο, υποστηρίζει πως η Ελένη έπρεπε να πεθάνει πάνω στον τάφο του Αχιλλέα, γιατί εκείνη τον οδήγησε στην Τροία κι έγινε η αιτία του θανάτου του (265-66).³⁴ Ακόμα μια φορά, αιτία του πολέμου θεωρείται η Ελένη.

Στην *Εκάβη* λοιπόν στον βαθμό που αναφέρονται τα αίτια του πολέμου, αυτά βαραίνουν κατεξοχήν την Ελένη και τον Πάρη και χαρακτηρίζονται από δυσαναλογία ανάμεσα στην αιτία και το αποτέλεσμα: ευτελής αιτία, ολέθριες συνέπειες. Ο θειικός παράγοντας έχει σχεδόν εξαφανιστεί.

Ορέστης (408 π.Χ.)

Στον *Ορέστη* οι φωνές που ακούγονται εναντίον της Ελένης είναι πολλές. Και πρώτα-πρώτα οι ελληνικές φωνές. Από τον πρόλογο ακόμα η Ηλέκτρα, χωρίς να δώσει καμιά δικαιολογία, την πρώτη φορά που αναφέρει την Ελένη, τη χαρακτηρίζει ως *τοῖς θεοῖς στυγουμένην* ('θεομίσητη', 19), πράγμα που δηλώνει περισσότερο την εχθρότητα της Ηλέκτρας και γενικότερα όλων εναντίον της Ελένης παρά το μίσος των θεών γι' αυτή.³⁵ Στη συνέχεια, μέσα στο φορτισμένο κλίμα από τον πρόσφατο φόνο της Κλυταιμίστρας από τον Ορέστη, η Ηλέκτρα την αποκαλεί *πολυκτόνον* (56). Τη γυναίκα αυτή ο Μενέλαος φρόντισε να τη φέρει νύχτα, κρυφά στο Άργος, από φόβο μήπως οι γονείς των σκοτωμένων στην Τροία τη λιθοβολήσουν (56-60). Και η Ηλέκτρα δεν παραλείπει να την καταραστεί να τη μισήσουν οι θεοί ως την αιτία των συμφορών της ίδιας, του Ορέστη και όλης της Ελλάδας (130-31). Γενικά πάλι η Ελένη σκιαγραφείται ως η "κακή" γυναίκα που προκάλεσε δυσανάλογες συμφορές. Ακόμα και ο Τυνδάρεως, ο πατέρας της, χλευάζει τον Μενέλαο που πήγε στην Τροία εξαιτίας μιας "κακής" γυναίκας (521-22). Ο Ορέστης, όταν συνειδητοποιεί πως ο Μενέλαος δεν είναι διατεθειμένος να κάνει τίποτα για να σώσει αυτόν και την Ηλέκτρα από τους Αργείους για τον φόνο της Κλυ-

33. Βλ., ενδεικτικά, Συνοδινού (2005) II 168, στους στ. [442-443], για τα μάτια ως έδρα του έρωτα.

34. Βλ. Συνοδινού (2005) II 104, στους στ. 265-266· Pallantza (2005) 267· Matthiessen (2010) 290, στους στ. 265 f.

35. Willink (1986) 83, στους στ. 19 κ.ε.· West (1987) 182, στον στ. 19.

ταιμήστρας, ξεσπάει εναντίον του λέγοντας σαρκαστικά πως δεν αξίζει τίποτα παρά μόνο να κάνει πόλεμο *γυναικός ούνεκα* ('εξαιτίας μιας γυναίκας', 717-18). Ο Πυλάδης θεωρεί δεδομένη τη δυσαναλογία ανάμεσα στο αίτιο και το αποτέλεσμα του πολέμου, όταν ρωτάει πού είναι η Ελένη ή πλείστους *Ἀχαιῶν ὄλεσεν γυνή μία;* ('που, γυναίκα μία, αφάνισε πλήθος Αχαιούς'; 743). Ο ίδιος, όταν προσπαθεί να πείσει τον Ορέστη να θανατώσουν την Ελένη, εξαπολύει οξεία επίθεση εναντίον της παρουσιάζοντας τον θάνατό της σαν απόδοση δικαιοσύνης για τις συμφορές ολόκληρης της Ελλάδας:

*νῦν δ' ὑπὲρ ἀπάσης Ἑλλάδος δώσει δίκην,
ὦν πατέρας ἔκτειν', ὦν δ' ἀπώλεσεν τέκνα,
νόμφας τ' ἔθηκεν ὀρφανὰς ξυναόρων.* (1134-36)

Αυτή όμως θα τιμωρηθεί για χάρη όλων των Ελλήνων,
όσων πατέρες σκότωσε, όσων αφάνισε παιδιά,
για όσες γυναίκες στέρησε από τους συντρόφους τους.

(μετ. Ν. Χουρμουζιάδης)

Ο θάνατος της Ελένης, πάντα σύμφωνα με τον Πυλάδη, θα συνοδευτεί μάλιστα από ευχές για τους δράστες *κακῆς γυναικός ούνεχ' αἴμ' ἐπράξαμεν* ('επειδή χύσαμε το αίμα μιας κακής γυναίκας', 1139). Το αποκορύφωμα μάλιστα της πράξης τους θα είναι πως ο Ορέστης θα πάψει πια να λέγεται *μητροκτόνος*, αλλά, βελτιώνοντας τη θέση του, θα αποκαλείται στο εξής *φονιάς της πολυκτόνου Ελένης* (1140-42). Δεν λείπουν και οι εκδικητικές κραυγές της Ηλέκτρας και του Χορού, όταν πιστεύουν πως ο Ορέστης και ο Πυλάδης σκοτώνουν την Ελένη μέσα στο παλάτι: κραυγές ενθάρρυνσης προς τους δράστες και κατηγοριών για την Ελένη:

*φονεύετε καίνετε θείνετ'
ἄλλυτε...
τὰν λιποπάτορα λιπογάμετον, ἃ πλείστους
ἔκανεν Ἑλλάνων.* (1302-06)

Σφάζτε, σκοτώστε, αφανίστε την,
που άφησε πίσω της πατέρα και άντρα
και αμέτρητους θανάτωσε Έλληνες.

(μετ. Ν. Χουρμουζιάδης)

Τέλος ο Ορέστης εύχεται να την έχει στείλει στον Άδη, *τὴν Ἑλλάδος μιάστορα* (‘αυτὴν που μίανε τὴν Ἑλλάδα’, 1584).³⁶ Ἡ Ελένη λοιπὸν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων δὲν δοξολογείται γιὰ τὴ νίκη ἐπὶ τῶν Τρώων, ἀλλὰ θεωρεῖται υπαίτια γιὰ τὰ πολυάριθμα θύματα τοῦ πολέμου, ποὺ θρήνησε ἡ Ἑλλάδα. Ἀκόμα καὶ οἱ συμφορὲς ποὺ ἀντιμετωπίζουν οὗτος Ορέστης καὶ ἡ Ἡλέκτρα στο ἔργο καταλογίζονται στὴν Ελένη.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἠττημένων, τῶν Τρώων, ὁ Φρύγας υπηρέτης τῆς Ελένης στὴν πρώτη τοῦ εμφάνιση ἐπὶ σκηνῆς θεωρεῖ κι αὐτὸς υπεύθυνα γιὰ τὴν ἀλωση τῆς Τροίας τὴν Ελένη τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ *δυσελέναν* (‘καταραμένη’) καὶ *ἐρινόν* (1381-89). Στὴ συνέχεια, στὴν προσπάθειά του νὰ σώσει τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸν Ορέστη, υπερθεματίζει σε κατηγορίες ἐναντίον τῆς Ελένης *ἥτις Ἑλλάδ’ αὐτοῖς Φρυξὶ διελυμήνατο* (‘ποὺ ἀφάνισε τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Φρύγες μαζί’, 1515). Ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζομε γιὰ τὴν Ελένη εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχομε συναντήσει ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ καὶ στα προηγούμενα ἔργα τοῦ Ευριπίδη. Καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ γιὰ τοὺς Τρώες εἶναι μὴ κακὴ, ἀνάξια γυναίκα ἡ ὁποία ἔχει προκαλέσει δυσανάλογες συμφορὲς σε Ἕλληνες καὶ Τρώες.

Τὸ νέο ὠστόσο στοιχεῖο στὸν *Ορέστη*, ὡς πρὸς τὴν εὐθύνη τῆς Ελένης, εἶναι πὼς ἡ Ελένη ὁμολογεῖ ἡ ἴδια τὴν ἐνοχὴ τῆς, ὅταν παραδέχεται τὴν κατηγορία τῆς Ἡλέκτρας ὅτι ἐγκατέλειψε τὸ σπίτι τῆς *αἰσχροῦς* (99-100). Κι αὐτὸς προφανῶς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ντρέπεται τώρα νὰ ἀντικρύσει τοὺς Ἀργεῖους, ὅπως λέει ἡ ἴδια (98).³⁷ Ἡ *αἰδώς*, ἡ ντροπὴ ποὺ νιώθει, υπαγορεύεται τὴ συγκεκριμένη στιγμή ἀπὸ τὸν φόβο τῆς γιὰ τοὺς πατέρες τῶν πεσόντων στὴν Τροία (101-02). Ἀκριβῶς ὁ φόβος αὐτὸς εἶναι ποὺ τὴν ἐμποδίζει νὰ πάει στὸν τάφο τῆς Κλυταιμῆστρας γιὰ νὰ κάνει τὶς προσφορὲς τῆς (118-19), καὶ ἔμμεσα δηλώνει τὴ γενικὴ κατακραυγὴ ἐναντίον τῆς Ελένης ὡς υπαίτιας τῶν συμφορῶν.

Παρά τὶς πολλαπλὲς αἰτιάσεις ἐναντίον τῆς Ελένης καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν εὐθυνῶν τῆς ἀπὸ τὴν ἴδια, τὸ ζήτημα δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Ὅπως τὸ συνηθίζει ὁ Ευριπίδης, ἀπαλλάσσει τὴν Ελένη ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη τοῦ πολέμου. Ἐτσι ὁ Χορός καθιστᾷ ὑπόλογο γιὰ τὸν πόλεμο μαζί με τὴν Ελένη καὶ τὸν Πάρι:³⁸

36. Βλ. Pallantza (2005) 270-71, ἡ ὁποία στὴν περίπτωση τῆς Ελένης διακρίνει τὸ μοτίβο τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου καὶ τὴν εἰρωνεῖα ποὺ συνεπάγεται ἡ κατάσταση τοῦ Ορέστη ὁποῖος, μισασμένος ὁ ἴδιος, βλέπει στὴν “ἐκδίωξη” τῆς Ελένης τὴ λύση στα δικά του βᾶσανα.

37. Willink (1986) 98, στοὺς στ. 98 ff.

38. Βλ. West (1987) 275, στοὺς στ. 1364-5, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἡ εὐθύνη ἀνάγεται στὴν Ἀφροδίτη.

δακρύοισι γὰρ Ἑλλάδα πᾶσαν ἔπλησε
 διὰ τὸν ὀλόμενον ὀλόμενον Ἰδαῖον
 Πάριν, ὃς ἄγαγ' Ἑλλάδ' εἰς Ἴλιον. (1363-65)

Με δάκρυα αυτή [η Ελένη] πλημμύρισε όλη την Ελλάδα
 για τον καταραμένο, τον καταραμένο Ιδαίο Πάρη,
 που την Ελλάδα οδήγησε στο Ἴλιο.

(μετ. Ν. Χουρμουζιάδης)

Και δεν είναι μόνο αυτό. Ο Ορέστης επιχειρηματολογεί υπέρ ή κατά του πολέμου ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής. Έτσι προσπαθεί να πείσει τον Τυνδάρεω ότι δίκαια σκότωσε τη μητέρα του, που πρόδωσε τον άντρα της, ενώ αυτός απουσίαζε, αρχιστράτηγος, *ὑπὲρ γῆς Ἑλλάδος* (574). Ο Ορέστης εδώ ισχυρίζεται πως η εκστρατεία δεν αναλήφθηκε για μια ανάξια γυναίκα, αλλά υπέρ ολόκληρης της Ελλάδας. Ο ρητορικός στόχος του επιχειρήματος είναι εμφανής: τονίζει το μέγεθος του εγκλήματος της Κλυταιμήςτρας και κατ' αναλογία το δίκαιο του Ορέστη να εκδικηθεί τον θάνατο του αρχιστράτηγου των Ελλήνων.

Ο ίδιος όμως Ορέστης δεν διστάζει να αντιστρέψει τα επιχειρήματα αυτά, όταν προσπαθεί να πείσει τον Μενέλαο να επέμβει υπέρ της σωτηρίας του στη συνέλευση των Αργείων. Παραδέχεται λοιπόν ότι αδικησε που σκότωσε τη μητέρα του και γι' αυτή την αδικία θα πρέπει ο Μενέλαος να διαπράξει άλλη προς χάρη του (646-47).³⁹ Σύμφωνα με τον Ορέστη, ο Μενέλαος είναι υποχρεωμένος να το κάνει, επειδή και ο Αγαμέμνων, ο πατέρας του, συγκέντρωσε άδικα όλη την Ελλάδα και εξεστράτευσε εναντίον της Τροίας, όχι από δικό του λάθος, αλλά για να θεραπεύσει το λάθος της Ελένης, της γυναίκας του Μενελάου (647-51). Ο Ορέστης παρουσιάζει τώρα την εκστρατεία όχι *ὑπὲρ γῆς Ἑλλάδος*, αλλά ως αδικία που έγινε για χάρη της Ελένης. Κι εδώ είναι εμφανής ο άμεσος στόχος του επιχειρήματος: να εξαναγκαστεί ο Μενέλαος να παρέμβει στη συνέλευση των Αργείων υπέρ των δύο αδελφιών, του Ορέστη και της Ηλέκτρας. Παρά τους εμφανείς άμεσους στόχους του Ορέστη ο οποίος κάθε φορά προσαρμόζει τα επιχειρήματά του στην ανάγκη της στιγμής, δεν είναι δυνατόν να μην προκαλέσουν κάποιο σκεπτικισμό ως προς τα

39. Προφανώς να επέμβει στη συνέλευση των Αργείων και να τον σώσει από καταδικαστική απόφαση· βλ. West (1987) 227, στον στ. 647.

αίτια του πολέμου. Η Ελένη τελικά ως ποιο βαθμό μπορεί να θεωρηθεί (η) αιτία του πολέμου;

Η δυσκολία —και η ειρωνεία— κορυφώνεται, όταν ο Απόλλων ως *ἀπὸ μηχανῆς θεός* δίνει τη δική του εξήγηση για τα αίτια του πολέμου. Σύμφωνα με αυτόν, οι θεοί χρησιμοποίησαν την ομορφιά της Ελένης ως όργανο για να πολεμήσουν μεταξύ τους Έλληνες και Φρύγες προκαλώντας θανάτους, κι έτσι να απαλλάξουν τη γη από τον υπερπληθυσμό (1639-42).⁴⁰ Η Ελένη λοιπόν δεν είναι πια ο καταστροφικός δαίμονας των Ελλήνων και των Τρώων, αλλά το όργανο των θεών για να πραγματοποιήσουν τα σχέδιά τους. Τώρα που έληξε η αποστολή της, λείει ο Απόλλων, με εντολή του Δία την έσωσε από το ξίφος του Ορέστη και την έφερε στον ουρανό όπου ως κόρη του Δία θα ζήσει αθάνατη, προστάτης, με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, των ναυτικών (1633-37). Η θεοποίηση της Ελένης ανατρέπει εκ βάθρων όλες τις αιτιάσεις εναντίον της κατά τη διάρκεια του έργου.

Αν δεχθούμε όμως ότι η λειτουργία του *ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ*, εδώ του Απόλλωνα, είναι ειρωνική, θα μπορούσαμε να πούμε πως η δικαιολογία του θεού για τον πόλεμο δεν δείχνει τίποτε άλλο από το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στη δράση του έργου και τα λόγια του Απόλλωνα.⁴¹ Πριν από την εμφάνιση του Απόλλωνα, η δραματική πράξη είχε οδηγήσει τον Ορέστη και τον Πυλάδη στη στέγη του παλατιού, με τον Ορέστη να έχει το ξίφος του στον λαιμό της Ερμιόνης και τον Πυλάδη να κρατά αναμμένους πυρσούς. Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων με τον Μενέλαο, ο Ορέστης απειλεί να σφάζει την Ερμιόνη και δίνει εντολή στην Ηλέκτρα και τον Πυλάδη να βάλουν φωτιά στο παλάτι (1554-624).

40. Πρβ. *Ελ.* 36-41, και παρακάτω, σ. 24. Στα *Κύπρια* (απόσπ. I Davies, *EGF*) υπάρχει η εκδοχή του μύθου για τον τρωικό πόλεμο, την οποία ακολουθεί σε γενικές γραμμές ο Ευριπίδης, σύμφωνα με την οποία ήταν σχέδιο του Δία να γίνει ο πόλεμος για να απαλλάξει τη γη από τον υπερπληθυσμό· βλ. Ξυδάς (1979) 44-54, για σχολιασμό του αποσπάσματος αυτού. Βλ. επίσης Reeves (1966) 211-14, ο οποίος αξιολογεί την εκδοχή αυτή του μύθου ως την κατεξοχήν αιτία του τρωικού πολέμου. Όπως έχουμε δει ωστόσο, το ζήτημα είναι πιο περίπλοκο.

41. Για ειρωνική χρήση του *ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ*, του Απόλλωνα, βλ. Schmidt (1964) 184-92· Χουρμουζιάδης (2008) 29-30· Mastronarde (2010) 195. Για διαφορετική άποψη βλ. Spira (1960) 140-45· Griffith (2009) 296-98, 303. Βλ. επίσης Dunn (1996) 170-73, σύμφωνα με τον οποίο η εμφάνιση του Απόλλωνα δεν δίνει καμία λύση στα αδιέξοδα που δημιούργησε η δράση του έργου. Πρβ. Porter (1994) 251-89, όπου εξετάζει τις διάφορες απόψεις για τον από μηχανής θεό γενικά και για τον ρόλο του Απόλλωνα στον *Ορέστη* ειδικά. Πρβ. επίσης Holzhausen (2003) 151, σύμφωνα με τον οποίο ο ρόλος του Απόλλωνα να επαναφέρει τις ανθρωπίνες πράξεις στα πλαίσια του μύθου πρέπει να ιδωθεί ως θεατρική ψευδαίσθηση.

Με την επιφάνειά του ο Απόλλων διευθετεί τα πάντα με μαγικό τρόπο: έσωσε την Ελένη που θεοποιήθηκε, ο Μενέλαος θα παντρευτεί άλλη γυναίκα, ο Ορέστης θα πάει εξορία για ένα χρόνο, θα δικαστεί στην Αθήνα για τη μητροκτονία, θα αθωωθεί και θα παντρευτεί την Ερμιόνη· ο Πυλάδης θα παντρευτεί την Ηλέκτρα· ο Ορέστης θα βασιλεύσει στην πατρίδα του και ο Μενέλαος στη Σπάρτη· ο ίδιος ο Απόλλων θα εξομαλύνει τις σχέσεις του Ορέστη με το Άργος, αφού αυτός τον εξανάγκασε να σκοτώσει τη μητέρα του (1625-65).

Η επιφύλαξη που εκφράζει ο Ορέστης ότι προς στιγμή φοβήθηκε μήπως άκουσε κάποιον δαίμονα, εκδικητική θεότητα (*άλάστορα*), νομίζοντας πως ακούει τον Απόλλωνα (1668-69) ενισχύει την άποψη για ειρωνική λειτουργία του από μηχανής θεού.⁴² Γενικότερα από τη δράση του έργου, παρά τα ερωτηματικά, προκύπτουν ευθύνες, όπως είδαμε, για την Ελένη και, σε μικρότερο βαθμό για τον Πάρη, ενώ σε κανένα σημείο δεν αναφέρεται ο λόγος που επικαλείται ο Απόλλων για να δικαιολογήσει τον πόλεμο ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τρώες. Μόνο στην αρχή του έργου η Ελένη αποδίδει τη φυγή της σε θεόσταλητλη μανία (79) και με τον τρόπο αυτόν καθιστά έμμεσα τους θεούς υπεύθυνους για ό,τι συνέβη.⁴³ Αυτό όμως δεν την εμπόδισε να αναλάβει, όπως είδαμε, την ευθύνη των πράξεών της. Ίσως η στάση της αυτή βοηθάει να ερμηνεύσουμε και τα λόγια του Απόλλωνα σχετικά με το θεϊκό σχέδιο για τον πόλεμο: Μπορεί οι θεοί να καταστρώνουν τα δικά τους σχέδια, αυτά ωστόσο δεν απαλλάσσουν τους ανθρώπους από τη δική τους ευθύνη. Έτσι δεν απαλλάσσεται ούτε η Ελένη —ούτε ο Πάρης—, αλλά ούτε και οι Έλληνες που ανέλαβαν μια τέτοια εκστρατεία για μια κακή γυναίκα.

Ελένη (412 π.Χ.)

Ο Ευριπίδης στην *Ελένη*, που διδάχθηκε το 412 π.Χ., λίγο καιρό μετά την καταστροφή στη Σικελία και την απώλεια εκατοντάδων πλοίων και χιλιάδων Αθηναίων, απαλλάσσει ουσιαστικά την Ελένη από κάθε ευθύνη

42. Βλ., ενδεικτικά, Vellacott (1975) 80· πρβ. Wright (2008) 71, 99· Mastronarde (2010) 193-94.

43. Βλ. Χουρμουζιάδης (2008) 156, σημ. 18, σύμφωνα με τον οποίο τα λόγια της Ελένης ενδέχεται να παραπέμπουν στον ίδιο μύθο που επικαλείται και ο Απόλλων για την αιτία του πολέμου λόγω του υπερπληθυσμού της γης.

για τον πόλεμο. Σύμφωνα με την εκδοχή του μύθου, την οποία δραματοποιεί ο ποιητής, η Ελένη δεν πήγε ποτέ στην Τροία, δεν πρόδωσε ποτέ τον σύζυγό της, κάθετα αγνή και αμόλυντη στις ακτές της Αιγύπτου,⁴⁴ όπου τη μετέφερε ο Ερμής, και περιμένει τον σύζυγό της δέκα επτά ολόκληρα χρόνια. Στην Τροία πήγε ένα είδωλο της Ελένης,⁴⁵ ένα φάντασμα που χολωμένη η Ήρα, επειδή δεν νίκησε στα καλλιστεία, το έφτιαξε από αέρα και το έδωσε στον Πάρη (31-36).⁴⁶ Έτσι, η ευθύνη για τον πόλεμο όχι μόνο μετατοπίζεται από την Ελένη στο φάντασμα, αλλά επιπλέον εμφανίζεται και η ίδια θύμα⁴⁷ της κατάστασης για πολλαπλούς λόγους: παραπονείται για τη ζωή που κάνει σε μια βάρβαρη χώρα, με κίνδυνο να εξαναγκαστεί να παντρευτεί τον βάρβαρο βασιλιά της· για τις παντοειδείς συμφορές που προκαλεί σε Έλληνες και Τρώες το όνομά της.⁴⁸ για

44. Ο Ηρόδοτος (2. 112-20) αναφέρει πως η Ελένη ταξίδεψε στην Αίγυπτο με τον Πάρη καθοδόν προς την Τροία, όπου ο Πρωτέας, ο βασιλιάς της χώρας, κράτησε και την Ελένη και τους θησαυρούς του Μενελάου, τα οποία πήρε πίσω ο Μενέλαος μετά το τέλος του πολέμου.

45. Βλ. Wright (2005) 84-110, το γνωστό απόσπασμα από την *Παλινοδία* του Σττησιχόρου, σε σχέση με την *Ελένη* του Ευριπίδη:

οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος οὗτος,
οὐδ' ἔβας ἐν νηυσὶν εὐστέλμοις
οὐδ' ἔκειο πέργαμα Τροίας. (Πλ. Φαῖδρος 243a = απόσπ. 192 [Davies/Page, *PMGF*])

Δεν είναι αληθινός αυτός ο λόγος,
ούτε στα καλοφτιαγμένα μπηκτες καράβια,
ούτε στην Τροία πήγες τα κάστρα.

Βλ. επίσης Pallantz (2005) 98-123· Burian (2007) 4-6· Allan (2008) 18-22, για γενική συζήτηση της *Παλινοδίας* του Σττησιχόρου. Βλ. Ευρ. *Ηλ.* 1280-83, όπου γίνεται λόγος για είδωλο της Ελένης, το οποίο έστειλε ο Δίας στην Τροία.

46. Αν και ο Ευριπίδης δεν επινόησε το είδωλο, (βλ. Πλ. *Πολ.* 586 c, όπου το είδωλο ανάγεται στον Σττησίχορο· η μαρτυρία [απόσπ. 358 M-W], ότι ο Ησίοδος επινόησε το είδωλο της Ελένης θεωρείται αμφίβολη· βλ. Allan [2008], 20, σημ. 101), η *Ελένη* είναι η αρχαιότερη μαρτυρία, που αποδίδει την κατασκευή του στην Ήρα· βλ. σχετικά Allan (2008) 151, στους στ. 31-6.

47. Βλ. Dale (1967) vii: “Στην *Ελένη* (η ηρωίδα) είναι η πιστή, αθώα σύζυγος θύμα της διαβολικής δολοπλοκίας των θεών και της ολοκληρωτικά λανθασμένης εκτίμησης των ανθρώπων.” Πρβ. Χατζηανέστης (1989) 109. Βλ. επίσης Kannicht (1969) I, 60, όπου επισημαίνει ότι πρώτος ο Ευριπίδης έφερε “την Ελένη και το είδωλό της σε στενή επαφή. Πρώτος ο Ευριπίδης συνέλαβε με το μυαλό του τη στησιχορεία θεά σαν γυναίκα που ήθελε να παραμείνει αγνή: τώρα το είδωλο δεν είναι πια θεϊκό όργανο της σωτηρίας της, αλλά ποιητικό όργανο της καταστροφής της”.

48. Για το όνομα της Ελένης ως συνώνυμο της καταστροφής βλ. στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου το λογοπαίγνιο με το όνομά της, σύμφωνα με το οποίο η ηρωίδα είναι *έλενας* (καταστροφέας πλοίων), *έλανδρος* (καταστροφέας ανδρών), *έλεπτολις* (καταστροφέας πόλεων) (689-90). Βλ. Pallantz (2005) 266-67.

τις συμφορές που έχει προκαλέσει στην οικογένειά της (μάννα, αδέρφια, κόρη)· και τέλος για την κακή φήμη που έχει άδικα αποκτήσει.⁴⁹

Και ενώ η Ελένη παρέμενε στην Αίγυπτο, ο Πάρης αγκάλιαζε στην Τροία ένα φάντασμα, οι Έλληνες εξεστράτευσαν και σκόρπισαν τον όλεθρο γι' αυτό το φάντασμα, αυτό το φάντασμα πήρε ο Μενέλαος να το φέρει πίσω στην πατρίδα. Όταν τελικά ναυαγισμένος και εξαθλιωμένος συναντά στην Αίγυπτο την πραγματική Ελένη και ανακοινώνει τα νέα στον γέροντα δούλο του, αυτός αναφωνεί:

τί φής;
νεφέλης ἄρ' ἄλλως εἶχομεν πόνοους πέρι; (706-07)

Τι λες;
Για ένα σύννεφο λοιπόν μάταια αγωνιζόμαστε;

Η έκπληξη του γέρου εκφράζει όλη την τραγικότητα του έργου: για ένα σύννεφο, για ένα τίποτα, όλος ο χαμός, η φρίκη, το πένθος. Ο Θεοκλύμενος επίσης, όταν μαθαίνει τα σχετικά με το ειδώλο, δείχνει τη συμπάθειά του στους Τρώες αυτή τη φορά: *ὦ Πρίαμε και γῆ Τρωάς, <ὡς> ἔρρεις μάτην* ('Πρίαμε, Τροία, πόσο άδικα χαθήκατε', 1220). Έτσι ο απατηλός στόχος υπογραμμίζει τη ματαιότητα του πολέμου⁵⁰ και φωτίζει ειρωνικά το δυσανάλογο τίμημα που πλήρωσαν όλοι οι αντίμαχοι. Μπορεί η ίδια η Ελένη τη φορά αυτή να μην παρουσιάζεται σαν η αιτία της εκστρατείας, όμως οι απώλειες του πολέμου και για τους ηττημένους και για τους νικητές, δεν είναι για τον λόγο αυτό μικρότερες.

Πέρα από αυτό, η ουσιαστική απαλλαγή της Ελένης από την ευθύνη δεν διαφοροποίησε και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι χαρακτήρες του

49. Βλ. 255 κκ., 52 κκ., 131 κκ., 195 κκ., 217 κκ., 362 κκ., 383 κκ., 926 κκ., 1144 κκ.

50. Allan (2008) 227, στους στ. 704-7. Βλ. επίσης 603:

λέγω πόνοους σε μυρίους τλήναι μάτην
λέω πως μάταια τράβηξες μύρια βάσασα,

όταν ο γέροντας αναγγέλλει την ανάληψη του ειδώλου στους ουρανούς, πριν να γνωρίζει την ύπαρξη της "δεύτερης" Ελένης· ωραίο παράδειγμα "προληπτικής ειρωνείας" (Wright [2005] 282, σημ. 213). Βλ. και 363: δι' ἔργ' ἄνεργ' (α), λέει η Ελένη, όταν οικτρεί την Τροία που χάθηκε· η έκφραση αυτή μπορεί να σημαίνει φοβερά έργα, αλλά και έργα που δεν έγιναν, δηλαδή η απιστία της Ελένης· εδώ προσφέρεται η δεύτερη ερμηνεία· Dale (1967) 91, στον στ. 363· Kannicht (1969) II, 114, στον στ. 363. Πρβ. Kannicht (1969) I, 53· Segal (1971) 566· Romilly (1988) 141· Χατζηανέστης (1989) 91-92· Pallantza (2005) 274, 232.

έργου τα αίτια του πολέμου· λίγο ως πολύ η αντιμετώπιση είναι παρόμοια. Έτσι, όπως φαίνεται από τα λόγια του Τεύκρου, στην Ελένη αποδίδεται πάλι η ευθύνη για τα δεινά του πολέμου:

*ὦ θεοί, τίν' εἶδον ὄψιν; ἐχθίστης ὄρω
γυναικὸς εἰκὼ φόνιον, ἧ μ' ἀπώλεσεν
πάντας τ' Ἀχαιοῦς... (72-74)*

Τι όψη είδα, θεοί; Της μισημένης γυναίκαας
βλέπω τη φονική εικόνα, που αφάνισε κι εμένα
κι όλους τους Αχαιούς...

Και ο τρόπος που δικαιολογεί την αντίδρασή του στην Ελένη δηλώνει πως κι ολόκληρη η Ελλάδα έχει την ίδια γνώμη γι' αυτή:

μισεῖ γὰρ Ἑλλὰς πᾶσα τὴν Διὸς κόρην. (81)

Υπό το κράτος της πλάνης⁵¹ στην οποία βρίσκονται τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τρώες σχετικά με την ταυτότητα της Ελένης,⁵² και ο Μενέλαος θεωρεί την Ελένη πρωταίτια των συμφορών του (425-26). Επιπλέον, η ίδια η Ελένη κατακρίνει επανειλημμένα τον εαυτό της ως υπαίτιο των συμφορών τόσο των Τρώων και των Αχαιών όσο και των οικογενειακών της δεινών, υιοθετεί δηλαδή τις “πράξεις” του ειδώλου σαν δικές της:⁵³

*δι' ἐμὲ τὰν πολυκτόνον,
δι' ἐμὸν ὄνομα πολύπονον. (198-99)*

Είμαι η αιτία εγώ, η φόνισσα τόσων,
τ' όνομά μου η αιτία τόσων βασάνων.

51. Όπως έχει επισημανθεί, από τα βασικότερα γνωσιολογικά και οντολογικά προβλήματα του έργου είναι το επίκαιρο την εποχή εκείνη πρόβλημα αναφορικά με την αντίθεση *ὄνομα-πράγμα*, φαινόμενα-πραγματικότητα· βλ., ενδεικτικά, Solmsen (1934) 119-21· Segal (1971) 553-614· Romilly (1988) 141· Constantinidou (2004) 223-24, 232· Wright (2005) 260-337, και *σποραδικά*· Pallantza (2005) 267· Burian (2007) 23-26, και *σποραδικά*· Allan (2008) 47-49.

52. Πρβ. Mastronarde (2010) 302.

53. Βλ. στ. 52-53, 109-10, 196-210, 383-85. Βλ. Blondell (2013) 207.

Το τραγικό στοιχείο στην Ελένη συνίσταται στο ότι είναι, όπως επισημαίνει ο R. Kannicht, *ἀναίτιος και παναίτιος* συγχρόνως: *ἀναίτιος*, εφόσον δεν πήγε στην Τροία, *παναίτιος*, εφόσον η ύπαρξή της αποτελεί την προϋπόθεση για την ύπαρξη του ειδώλου και ο πόλεμος γίνεται στ' όνομά της.⁵⁴ Πράγματι ο Μενέλαος δεν βρίσκεται μακριά από την αλήθεια, όταν παρακαλεί τον Άδη να βοηθήσει κι αυτός στη σωτηρία της Ελένης από την Αίγυπτο, καθόσον έχει δεχθεί πολλά σώματα *τῆσδ' ἕκατι* ('ἐξ αιτίας της', 970) κι έτσι έχει πάρει την αμοιβή του. Ο Μενέλαος λοιπόν κι όταν πια γνωρίζει την αλήθεια, επιμένει πως ο πόλεμος έγινε για τούτη την Ελένη, και όχι για το φάντασμά της, όπως πράγματι συνέβηκε.⁵⁵ κι αυτό γιατί η Ελένη αποτελεί την προϋπόθεση του πολέμου. Στην περίπτωση αυτή "πραγματικότητα" και "πλάνη" δεν βρίσκονται τόσο μακριά.⁵⁶ Έτσι είτε πήγε είτε δεν πήγε η Ελένη στην Τροία στο όνομά της έγινε η εκστρατεία, και από την πλευρά αυτή μπορεί να θεωρηθεί πάλι υπεύθυνη.⁵⁷

Τα πράγματα ωστόσο δεν σταματούν εδώ. Όπως πια περιμένουμε από τον Ευριπίδη, υπάρχει διάχυση ευθυνών για τον πόλεμο. Πρώτα-πρώτα η ίδια η Ελένη, που είδαμε πόσο πρόθυμη είναι να αναλάβει τις ευθύνες του πολέμου, αναφέρεται στον πρόλογο στην κρίση του Πάρη.⁵⁸ Η Αφροδίτη υποσχέθηκε στον κριτή το κάλλος της Ελένης κι έτσι νίκησε, με αποτέλεσμα ο Ιδαίος Πάρης να ταξιδέψει στη Σπάρτη για να πάρει την Ελένη (23-30). Κι εδώ η κρίση του Πάρη, με άλλα λόγια, η επέμβαση των θεών, αποτελεί την *ἀρχὴν κακῶν*. Την κρίση του Πάρη επικαλείται πάλι η Ελένη, όταν προσπαθεί να εξηγήσει στον Μενέλαο πώς βρέθηκε στην Αίγυπτο και την εμπλοκή της Ήρας στην ιστορία αυτή (675-78). Την ίδια κρίση υπαινίσσεται όταν αναρωτιέται ποιος έκοψε το πεύκο, με το οποίο κατασκεύασε το σκάφος ο Πάρης για να ταξιδέψει με τη δόλια, πολυκτόνο Αφροδίτη να πάρει την Ελένη (229-39). Ο ρόλος της Αφροδίτης είναι ιδιαίτερα τονισμένος, όπως φαίνεται από

54. Kannicht (1969) II, 32, στους στ. 49-55· I, 61: "Χωρίς την ωραία Ελένη, κανένα *εἶδωλον* της ωραίας Ελένης: ακριβώς αυτή η μοιραία σύνδεση είναι η βάση του τραγικού παράδοξου το οποίο την αλλοτριώνει από τον εαυτό της: να είναι *ἀναίτιός θ' ἄμα παναίτιος*."

55. Burian (2007) 250, στον στ. 970.

56. Βλ., ενδεικτικά, Wright (2005) 295.

57. Πρβ. Suzuki (1989) 15, όπου διατείνεται πως με τον διαχωρισμό της Ελένης από το όνομά της με τη μορφή ειδώλου γίνεται φανερό πως η "Ελένη" είναι ένα κατασκευάσμα των πολεμιστών για να δικαιολογήσουν τον πόλεμο.

58. Για την κρίση του Πάρη βλ. και Ανθρ. 274-92, *Εκ.* 629-49, *Τρω.* 924-32, *ΙΑ* 1283-311. Βλ. Allan (2008) 149, στους στ. 23-30· Συνοδινού (2009) 11· Συνοδινού (2010) 118.

τη χρήση των επιθέτων *δόλιος* και *πολυκτόνος* (238). Το επίθετο *πολυκτόνος* το έχει χρησιμοποιήσει η Ελένη και για τον εαυτό της (198) και έτσι κατά κάποιον τρόπο ταυτίζεται με την Αφροδίτη. Στην Αφροδίτη πάλι αποδίδει το κακό η Ελένη, όταν διαπιστώνει ότι τα δώρα της στον Πάρη, δηλαδή η Ελένη,⁵⁹ *ἔτεκε / πολὺ μὲν αἷμα, πολὺ δὲ δάκρυον* ('προκάλεσαν πολλά αίματα, πολλά δάκρυα', 364-65). Επιπλέον, όταν η Ελένη προσεύχεται στην Αφροδίτη να τους βοηθήσει να διαφύγουν από το παλάτι του Θεοκλύμενου, της υπενθυμίζει την υποχρέωση που της έχει, αφού με το κάλλος της απέκτησε το βραβείο της ομορφιάς (1097). Τέλος, υπογραμμίζει στη θεά ότι αρκετό είναι το κακό που της έκανε ως τώρα δίνοντας το όνομα, όχι το σώμα της, στους βαρβάρους (1099-100). Η ευθύνη της Αφροδίτης εμφανώς τονίζεται από την Ελένη. Αλλά και οι γυναίκες του Χορού αναγνωρίζουν τη δύναμη της θεάς επικαλούμενες το αηδόνι για να θρηνήσουν μαζί τα πάθη της Ελένης και των Τρωαδισσών, όταν έφθασε στην Τροία ο Πάρης, ο ολέθριος γαμπρός, οδηγώντας την Ελένη με τη συνοδεία της Αφροδίτης (1110-21).⁶⁰

Εκτός όμως από την Αφροδίτη και η Ήρα έχει τις ευθύνες της, η οποία κατασκεύασε, όπως είδαμε, το είδωλο που πήρε ο Πάρης (31-36). Η Ήρα επιπλέον έστειλε τον Ερμή και άρπαξε την Ελένη, καθώς μάζευε λουλούδια να τα προσφέρει στη Χαλκίοικο Αθηνά,⁶¹ την έφερε στην Αίγυπτο και την κατέστησε *ἔριον ἔριον* ('αιτία φοβερής σύρραξης') της Ελλάδας με τους Πριαμίδες (247-50).⁶² Όταν η Ελένη απαριθμεί τις συμφορές της εξαιτίας της εγκατάστασής της στη βαρβαρική χώρα (262-92), αποδίδει υπαιτιότητα αφενός στην Ήρα και αφετέρου στο κάλλος της: *τὰ μὲν δι' Ἡραν, τὰ δὲ τὸ κάλλος αἴτιον* (261).⁶³ Η Ήρα ως δημιουργός του

59. Η φράση *τὰ δ' ἐμὰ δῶρα Κύπριδος* (364) μπορεί να σημαίνει και "τα δώρα της Αφροδίτης σε μένα", δηλαδή την ομορφιά της Ελένης. Ό,τι κι αν σημαίνει είχε το ίδιο καταστροφικό αποτέλεσμα· βλ. Burian (2007) 211, στους στ. 363-4.

60. Burian (2007) 259, στους στ. 1120-1· Allan (2008) 273, στους στ. 1117-21.

61. Πρβ. Marshall (2014) 105, σύμφωνα με τον οποίο η εικόνα της Ελένης που μαζεύει λουλούδια τονίζει την αθωότητά της και την κατάστασή της ως θύματος.

62. Allan (2008) 178, στον στ. 248. Βλ. στ. 1134-36, όπου ο Χορός χαρακτηρίζει το είδωλο της Ελένης, το οποίο οδηγεί ο Μενέλαος πίσω στην πατρίδα, *γέρας οὐ γέρας ἄλλ' ἔριον* (βραβείο, όχι βραβείο, αλλά διαμάχη). Βλ. επίσης στ. 1160, για την *ἔριον* που προκάλεσε η Ελένη· βλ. παρακάτω, σελ. 26. Και η Ελένη και το φάντασμά της μπορεί να είναι αιτία έριδας, κι έτσι από την πλευρά αυτή ταυτίζονται. Βλ. Constantinidou (2004) 235-41, για το θέμα της *ἔριδος* στην *Ελένη* γενικά. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Marshall (2014) 106.

63. Βλ. ακόμα:

αἱ μὲν γὰρ ἄλλαι διὰ τὸ κάλλος εὐτυχεῖς / γυναῖκες, ἡμᾶς δ' αὐτὸ τοῦτ' ἀπόλεσεν. (304-05)

ειδώλου κατηγορείται για ό,τι ακολούθησε, αλλά η δύναμη του ειδώλου βρίσκεται στο κάλλος της Ελένης, με την καταστροφική δύναμή του.⁶⁴ Ακόμα η Ελένη καθιστά υπόλογη την Ήρα για τις συμφορές της, όταν προσπαθεί να εξηγήσει στον Μενέλαο την παρουσία της στην Αίγυπτο: ... ἃ Διός μ' ἄλοχος ὄλεσεν ('η γυναίκα του Δία με αφάνισε', 674). Τελικά ο Μενέλαος συνοψίζει τον ρόλο των τριών θεαινών, Ήρας, Αφροδίτης και Αθηνάς, καθώς εξηγεί στον γέρο-υπηρέτη του για ποιο λόγο η Ελένη δεν είναι υπεύθυνη για τις συμφορές του πολέμου: *Ήρας τάδ' ἔργα και θεῶν τρισσῶν ἔρις* (708). Η Ήρα και η έριδα των τριών θεαινών ευθύνονται για την κατάσταση. Η εμπλοκή της Ήρας εξαιρείται στο σημείο αυτό.

Το είδωλο επίσης, πριν αναληφθεί στους ουρανούς, οικτίζει τους Τρώες και τους Αχαιούς, που από τις μηχανορραφίες της Ήρας πέθαιναν στις ακτές του Σκαμάνδρου για ένα φάντασμα, νομίζοντας ότι ο Πάρος είχε την Ελένη που δεν την είχε (608-11). Το είδωλο μάλιστα φθάνει στο σημείο να απαλλάξει την Ελένη από κάθε ευθύνη, κάτι που δεν κάνει, όπως είδαμε η Ελένη για τον εαυτό της:

... φήμας δ' ἢ τάλαινα Τυνδαρις
ἄλλως κακὰς ἤκουσεν οὐδὲν αἰτία. (614-15)

... ἄδικα ἡ δόλια κόρη του Τυνδάρεω ἐβγάλε
κακό ὄνομα, χωρίς να φταίει.

Εκτός από τη θεϊκή αιτιότητα (Ήρα, κρίση Πάρη) υπάρχει περαιτέρω διάχυση ευθυνών για τον πόλεμο και τις συνέπειές του. Όταν η Ελένη απαριθμεί στον Μενέλαο τις οικογενειακές τους δυστυχίες λόγω του πολέμου και της παρεξήγησης σχετικά με την ταυτότητά της —η μητέρα της κρεμάστηκε από ντροπή για τον αισχροπόλο γάμο της Ελένης, η κόρη τους Ερμιόνη έχει μείνει άγαμη, άτεκνη, πάλι από ντροπή για τη μάνα της (682-90)— ο Μενέλαος καθιστά υπεύθυνο τον Πάρη,

---

Για άλλες γυναίκες είναι ευτυχία η ομορφιά,
εμένα όμως με αφάνισε.

Η Ελένη συνειδητοποιεί ότι το κάλλος μπορεί να αποβεί πηγή δυστυχίας και φτάνει στο σημείο να ευχηθεί να έχανε την ομορφιά της (262-63). Και στην περίπτωση της καλλονής της Ελένης βλέπουμε τον διχασμό ανάμεσα στα “φαινόμενα” και την “πραγματικότητα”, διχασμός που διατρέχει, όπως είδαμε, ολόκληρο το έργο με την “πραγματική” και την “εικονική” Ελένη.

64. Burian (2007) 205, στον στ. 261· Blondell (2013) 209.

το όργανο των θεών, και όχι τις ίδιες τις θεές για την “καταστροφή του σπιτιού του” (691). Όσο κι αν ο Μενέλαος καλύπτει δικές του ενοχές,⁶⁵ η αναφορά του στον Πάρη δηλώνει πως η ανάμειξη των θεών στα ανθρώπινα δεν αναιρεί την ανθρώπινη ευθύνη. Όπως είδαμε, και η Ελένη, το κατεξοχήν θύμα των θεών, αναλαμβάνει τις ευθύνες της, έστω κι αν άθελά της έγινε όργανο των θεών.

Από μια άλλη πλευρά φαίνεται πως δεν είναι εύκολο να αποδοθούν ευθύνες αποκλειστικά σε κάποιον, θεό ή άνθρωπο, όπως είδαμε και στα άλλα έργα που εξετάσαμε. Ο ναυαγός Μενέλαος, όταν πρωτοεμφανίζεται επί σκηνης και δίνει στοιχεία της ταυτότητάς του, βεβαιώνει ότι υπήρξε αρχηγός μεγάλου εκστρατευτικού σώματος εναντίον της Τροίας

*τύραννος οὐδὲ πρὸς βίαν στρατηλατῶν,
ἐκοῦσι δ' ἄρξας Ἑλλάδος νεανίαις. (395-96)*

όχι σαν τύραννος ούτε στρατηλάτης με καταναγκασμό,
αλλά σαν αρχηγός των νέων της Ελλάδας, που με ήθελαν.

Η προθυμία των Ελλήνων για την εκστρατεία προϋποθέτει και δικά τους κίνητρα γι' αυτήν και άρα τις δικές τους ευθύνες.⁶⁶ Μήπως κάτι τέτοιο να υπαινίσσεται και η Ελένη, όταν αναρωτιέται:

*φεῦ φεῦ, τίς ἦ Φρυγῶν
ἢ τίς Ἑλλανίας ἀπὸ χθονός
ἔτεμε τὰν δακρυόεσσαν
Ἰλίῳ πεύκαν; (229-32)*

Αλίμονο, ποιος Τρωαδίτης
ή ποιος από τη γη της Ελλάδας
έκοψε το πεύκο που έφερε
δάκρυα στην Τροία;

65. Pallantz (2005) 255.

66. Πρβ. Burian (2007) 215, στον στ. 395, που συμφωνώντας με τον Kannicht, διατείνεται πως η αυτοπροβολή του Μενελάου ως μόνου αρχιστρατήγου και ο ισχυρισμός του ότι οι Έλληνες πήγαν στον πόλεμο εθελοντικά δηλώνουν ότι δεν άξιζε τις μετέπειτα ατυχίες του. Πρβ. επίσης Pallantz (2005) 283-84, η οποία αποδίδει τον αυτοέπαινο του Μενελάου στα μέσα με τα οποία ο Ευριπίδης τον παρουσιάζει σαν ένα γελοίο miles gloriosus.

Μήπως το σχήμα *τίς ἢ Φρυγῶν / ἢ τίς Ἑλλανίας ἀπὸ χθονός* να κρύβει κάτι περισσότερο από τις γνωστές αντιθετικές εκφράσεις,⁶⁷ να υπαινίσσεται δηλαδή ότι και οι Τρώες και οι Έλληνες μπορούν να είναι εξίσου υπεύθυνοι για τον πόλεμο;

Υπάρχει ωστόσο και κάτι άλλο που δίνει ειρωνική προοπτική τόσο στα σχέδια των θεών όσο και των ανθρώπων. Όπως αναφέρει στον πρόλογο η Ελένη, ο Δίας θέλοντας, αφενός να ανακουφίσει τη γη από τον υπερπληθυσμό και, αφετέρου, να κάνει γνωστό τον πιο δυνατό από τους Έλληνες, προκάλεσε τον πόλεμο ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τρώες (36-41),⁶⁸ και χρησιμοποίησε το είδωλο της Ελένης ως απατηλό έπαθλο για τους Έλληνες (42-43).⁶⁹ Ο Δίας λοιπόν είχε τους δικούς του λόγους για την εκστρατεία, οι οποίοι θεωρητικά δεν θα μπορούσαν να επηρεαστούν ούτε από τους άλλους θεούς, ούτε από την Ελένη, ούτε από κανένα θνητό.

Στην απόφαση του Δία όμως δεν δίνεται συνέχεια κατά την εξέλιξη του έργου.⁷⁰ Οι Διόσκουροι μόνο ως *ἀπὸ μηχανῆς θεοὶ* υπαινίσσονται την απόφαση αυτή, όταν δικαιολογούν γιατί άργησαν να σώσουν την αδελφή τους, αν και θεοί, λέγοντας πως είναι κατώτεροι του πεπρωμένου και των θεών, *οἷς ταῦτ' ἔδοξεν ᾧδ' ἔχειν* ('που όρισαν αυτά έτσι να είναι', 1658-61). Δεν φαίνεται όμως πιθανό η μαρτυρία αυτή να αποτελεί και την επιβεβαίωση για την αληθινή αιτία του τρωικού πολέμου.⁷¹ Η θεική αιτιότητα γενικά θα πρέπει να ιδωθεί μέσα στο πλέγμα των διάφορων αντιφατικών αιτιοτήτων, όπως παρουσιάζονται στο έργο.

67. Dale (1967) 82, στον στ. 230· Kannicht (1969) II 80, στους στ. 229-31· Burian (2007) 203, στους στ. 229-31. Και οι τρεις μελετητές θεωρούν ότι έχουμε να κάνουμε με ένα παράδειγμα αντιθετικών εκφράσεων, χωρίς άλλες προεκτάσεις· με άλλα λόγια το ερώτημα "ποιοι Τρώας ή Έλληνας" δεν εκφράζει μια εναλλακτική δυνατότητα, αλλά μια γενικότητα "ποιος άραγε στον κόσμος".

68. Ο Ευριπίδης διατηρεί το παραδοσιακό κίνητρο του Δία για τον πόλεμο και προσθέτει ένα δεύτερο, τη δόξα του Αχιλλέα. Βλ. Dale (1967) 71, στους στ. 36-41· Burian (2007) 193, στους στ. 36-41· Allan (2008) 153, στους στ. 38-41.

69. Βλ. Burian (2007) 193, στους στ. 42-3· Allan (2008) 153, στους στ. 42-3· βλ. επίσης Νικολάου (1992) 149-50, για το είδωλο της Ελένης ως εργαλείο απάτης των θεών.

70. Πρβ. Wright (2005) 364, ο οποίος επισημαίνει πως μόλο που η Ελένη στον πρόλογο, όπως αναμένεται συνήθως από προλογίζοντα πρόσωπα, φαίνεται να γνωρίζει τα σχέδια του Δία, στη συνέχεια παρουσιάζεται ανίδη και βασίζεται στη μαντική της Θεονόης. Εκτός από τους δραματικούς λόγους που ενδέχεται να υπαγορεύουν μια τέτοια στάση, δεν αποκλείεται να παίζει ρόλο και η ανικανότητα των ανθρώπων να κατανοούν την πραγματικότητα.

71. Pace Wright (2005) 381· Χριστόπουλος (2006) 83.

Ίσως η Διὸς βουλή να εμπαιίζει κατά κάποιον τρόπο τα σχέδια των ανθρώπων που πιστεύουν ότι αναλαμβάνουν εκστρατείες για ορισμένους σκοπούς, όπως οι Έλληνες που νόμιζαν πως εκστρατεύουν για την Ελένη, ενώ στην ουσία είχαν εκστρατεύσει για ένα σύννεφο, για ένα τίποτα δηλαδή. Από την άλλη, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί μαζί με τον R. Kannicht πως εφόσον η Διὸς βουλή δεν είναι ευδιάκριτη, δεν μπορεί να απαλλάξει τους ανθρώπους από την ευθύνη των πράξεών τους.⁷² Άλλωστε με ειρωνικό και συνάμα τραγικό τρόπο η ευθύνη αυτή πιστοποιείται επί σκηνής και σχετίζεται με τον Μενέλαο και την Ελένη. Με δική τους πρωτοβουλία ενορχηστρώνουν, θα μπορούσε να πει κανείς, ένα μικρό τρωικό πόλεμο, όταν προσπαθούν να διαφύγουν από την Αίγυπτο. Ο Μενέλαος από τη δική του πλευρά, ναυαγισμένος και εξαθλιωμένος, δεν ξεχνά ούτε στιγμή τον ρόλο του στρατηγού που έπαιξε στην Τροία. Σε κάθε δύσκολη στιγμή επικαλείται το *Τρωικὸν κλέος* (845) και την Τροία που δεν πρέπει να ντροπιάσει (948-49).⁷³ Το κορύφωμα έρχεται όταν, υπενθυμίζοντας στους άντρες του πως είναι οι εκπορθητές της Τροίας (1560), τους ενθαρρύνει να σφάξουν και να πετάξουν στη θάλασσα τους βάρβαρους ναύτες που επάνδρωναν το πλοίο της διαφυγής (1593-95). Ακολούθησε μάχη στην οποία σκοτώθηκαν όλοι οι Αιγύπτιοι ναύτες, εκτός από έναν που έζησε για να διηγηθεί τη συμφορά.⁷⁴

Και η Ελένη; Τι κάνει η Ελένη; Καθώς το πλοίο έπλεε στο αίμα (1602), η Ελένη, το αθώο θύμα του πολέμου, που προηγουμένως θρηνούσε τα θύματά του, Έλληνες και Τρώες, εμπύχωνε τους ναύτες φωνάζοντας:

... Ποῦ τὸ Τρωικὸν κλέος;
δείξατε πρὸς ἄνδρας βαρβάρους... (1603-4)

72. Kannicht (1969) I 53. Βλ. όμως Allan (2008) 341, στους στ. 1658-61, σύμφωνα με τον οποίο οι άνθρωποι δεν μπορούν παρά να δεχθούν τη Διὸς βουλήν, που συνεπάγεται τον ρόλο της Ελένης στον τρωικό πόλεμο.

73. Βλ. Παττίχης (1978) 270, στους στ. 843 κ.ε., και 281, στον στ. 947, σύμφωνα με τον οποίο ο Μενέλαος παρουσιάζεται σαν miles gloriosus, που πολέμησε στην Τροία για την Ελένη.

74. Βλ. Dunn (1996) 151, ο οποίος βλέπει κάποιο στοιχείο παρωδίας στη μάχη αυτή, που οφείλεται στην ευκολία με την οποία ο Μενέλαος κατατρόπωσε τους Αιγύπτιους ναύτες. Όμως πριν την επέμβαση του Μενελάου το πλοίο έπλεε στο αίμα (1602) και οι Έλληνες είχαν δυσκολίες στη σύγκρουση με τους Αιγύπτιους. Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για παρωδία του τρωικού πολέμου, αλλά με απτές συνέπειες, τον θάνατο όλων των Αιγύπτων, εκτός από έναν, τον αγγελιοφόρο.

Πού είναι η τρωική σας δόξα;
Δείξτε τη στους βαρβάρους εδώ...

Έτσι, ενώ προ πολλού έχει τελειώσει ο πόλεμος, σαν να βρισκόμαστε πάλι στην αρχή του. Σαν η καινή Ελένη, που ποτέ δεν πήγε στην Τροία, να έχει μεταμορφωθεί στην παλιά Ελένη για την οποία έγινε ο πόλεμος.⁷⁵ Ένας “τρωικός πόλεμος” με την αποκλειστική ευθύνη αυτή τη φορά του Μενελάου και της Ελένης.⁷⁶

Ίσως τελικά τα διάφορα αίτια του πολέμου θεία και ανθρώπινα, που είδαμε να αναδύονται από διάφορες οπτικές γωνίες, να μπαίνουν σε μια άλλη προοπτική από την ετυμηγορία του Χορού πάνω στο θέμα αυτό. Σύμφωνα με τον Χορό, είναι *ἄφρονες*, *ἀμυαλοι*, όσοι επιχειρούν *ἀμαθῶς*, *ἀνόητα*, να βάλουν τέρμα στα προβλήματα των ανθρώπων με τον πόλεμο (1151-54). Αν το αίμα γίνει κριτής στις διαφορές, δεν πρόκειται ποτέ να λείψει η *ἔρις*, η *διαμάχη*, από τις πόλεις (1155-56). Έτσι και στην περίπτωση της Ελένης, η *ἔρις* γι’ αυτή θα μπορούσε να είχε διευθετηθεί *λόγοις*, με ορθολογισμό, με διαπραγματεύσεις, και με τον τρόπο αυτό θα είχαν αποφευχθεί οι φρικτές συνέπειες του πολέμου. Με άλλα λόγια, αν ο άνθρωπος θέλει να ζήσει ειρηνικά, πρέπει να στραφεί σε πιο “ορθολογικό ανθρωπισμό”.⁷⁷

Αν λοιπόν είχε προκριθεί ο ορθολογικός δρόμος του διαλόγου, τότε η κρίση του Πάρη θα έμεινε χωρίς συνέπειες, ούτε η Ελένη θα αναγόταν

75. Βλ., ενδεικτικά, Juffras (1993) 56· Pucci (1997) 68. Αλλά βλ. Segal (1971) 606-07, σύμφωνα με τον οποίο η πολεμική σκηνή θεραπεύει τον διχασμό στην ταυτότητα της Ελένης ανάμεσα στο *ὄνομα* και *πρᾶγμα* και συνιστά την οριστική υπέρβαση της αλλοτρίωσής της από τον εαυτό της.

76. Πρβ. Wright (2008) 100-01, σύμφωνα με τον οποίο στη σκηνή αυτή υπονομεύεται η αρχαία “δόξα” της Τροίας, πράγμα που μας επιτρέπει να κάνουμε όποιους συσχετισμούς θέλομε ανάμεσα σε αρχαίους και σύγχρονους πολέμους. Βλ. όμως και Zweig (1999) 232, σύμφωνα με την οποία η υπενθύμιση του τρωικού κλέους βοήθησε τους Έλληνες να νικήσουν και η επιτυχία αυτή μετρά περισσότερο από τυχόν αφηρημένη ηθική καταδίκη απατηλών σχεδίων ή του πολέμου. Allan (2008) 335, στους στ. 1600-12, σύμφωνα με τον οποίο η θετική αποτίμηση του τρωικού πολέμου από τον Μενέλαο και την Ελένη επιβεβαιώνει το βασικό δίκαιο της υπόθεσής τους. Στο *Ίδιο*, 336, στους στ. 1603-4.

77. Kannicht (1969) II, 301, στους στ. 1151-64· Wilson (1979) 12· Constantinidou (2004) 240-41. Ας σημειωθεί ότι παρόμοιο επιχείρημα απαντά και στις *Ικέτιδες*, που δηλώνει το ενδιαφέρον του ποιητή για το θέμα. Εκεί τονίζεται πως οι πόλεις θα μπορούσαν να λύσουν τις διαφορές τους *διὰ λόγου*, ορθολογικά, όμως διευθετούν τα ζητήματα *φόνω*, με αιματοχυσία, *οὐ λόγῳ* (748-49). Πρβ. *Ικ.* 949-53.

στο βολικό αίτιο και συγχρόνως στο θύμα του πολέμου, ούτε ο Μενέλαος θα εξεστράτευε αρχηγός πρόθυμων Ελλήνων, ούτε ο Δίας θα είχε το περιθώριο να εφαρμόσει το σχέδιό του, τουλάχιστον όχι, όπως το εφάρμοσε. Επομένως μπορούμε να υποστηρίξουμε πως οι υπεύθυνοι για την εκστρατεία και τις συνέπειές της είναι τελικά οι άνθρωποι που δεν ακολούθησαν τη φωνή της λογικής, αλλά καλύφθηκαν πίσω από την Ελένη για να αναλάβουν τη μοιραία εκστρατεία για τους δικούς τους ανομολόγητους στόχους.⁷⁸

Στα λόγια του Χορού (1151-64) δεν είναι απίθανο να συνηχεί η φωνή του ποιητή το 412 π.Χ., εναντίον του πολέμου, μετά τη συγκλονιστική ήττα των Αθηναίων στη Σικελία, το δέκατο ένατο έτος του πελοποννησιακού πολέμου.⁷⁹ Προς επίρρωση της άποψης αυτής αξίζει να αναφέρουμε ότι και οι ποιητές της Αρχαίας Κωμωδίας χρησιμοποίησαν τον τρωικό πόλεμο ως μέσον για να ασκήσουν κριτική στις πολεμικές συγκρούσεις

78. Βλ. και Pallantza (2005) 274-75, σύμφωνα με την οποία στους στ. 1151-57 ο ποιητής κάνει υπαινιγμό στον πραγματικό πόλεμο, πράγμα που δείχνει πως ο πόλεμος έχει χειραφετηθεί από τον θεϊκό ντετερμινισμό, στη θέση του μπαίνει τώρα ο ανθρώπινος παράγοντας. Η αρχική αιτία, η Ελένη—η αληθινή ή το είδωλό της— δεν παίζει πια κανένα ρόλο.

79. Βλ. Segal (1971) 568· Παττίχης (1978) 298, στους στ. 1107-1164, και 302, στους στ. 1151 κ.ε.· Χατζηανέστης (1989) 366, στους στ. 1151-1157· Pallantza (2005) 232, η οποία βλέπει στους στ. 1151-57 την πιο οξεία και κατά κάποιον τρόπο την πιο πρωτότυπη κριτική του Ευριπίδη για τον πόλεμο. Πρβ. Croally (1994) 66, σύμφωνα με τον οποίο τα έργα του Ευριπίδη γενικά και ειδικότερα τα έργα του τρωικού κύκλου φανερώνουν τις πιέσεις του πολέμου· βλ. ακόμα στο *Ίδιο* 233-34· Torrance (2013) 237, σύμφωνα με την οποία οι *Τρωάδες* αποτελούν προειδοποίηση εναντίον της επικείμενης Σικελικής εκστρατείας των Αθηναίων. Βλ. όμως Dale (1967) 143, στον στ. 1164, σύμφωνα με την οποία δεν πρέπει να δίνεται μεγάλη έμφαση στη χρονολογία 412 π.Χ., ούτε να θεωρηθούν οι στίχοι αυτοί (1151-64) ως το ηθικό δίδαγμα του έργου. Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο Burian (2007) 261, στους στ. 1151-64, ο οποίος ωστόσο επισημαίνει ότι οι στίχοι αυτοί είναι μέρος του αναστοχασμού για τη σημασία του τρωικού πολέμου, και είναι διατυπωμένοι με τρόπο που μπορεί να εφαρμοστούν για κάθε πόλεμο. Σύμφωνα με τον Austin (1994) 139, ο πόλεμος στην *Ελένη* είναι κάτι που συνέβη σε άλλο τόπο και άλλο χρόνο, και είναι δύσκολο να βρει κανείς στο έργο κάποιον υπαινιγμό στον πελοποννησιακό πόλεμο. Βλ. ακόμα Allan (2008) 279, στους στ. 1151-64, σύμφωνα με τον οποίο οι στίχοι αυτοί έχουν σχέση μόνο με τα δραματικά τους συμφραζόμενα, δηλαδή τον τρωικό πόλεμο, και είναι απίθανο το Αθηναϊκό ακροατήριο να τους συσχέτιζε με τον πελοποννησιακό πόλεμο. Βλ. επίσης στο *Ίδιο* 8-9, όπου ο συγγραφέας διαφωνεί με την αντιπολεμική ερμηνεία του έργου σε σχέση με τη Σικελική εκστρατεία, ισχυριζόμενος ότι η πλειοψηφία των Αθηναίων ήθελε τον πόλεμο, ψήφισε γι' αυτόν και πίστευε πως θα είχε όφελος, αν κέρδιζαν τον πόλεμο. Καμία αντίρρηση. Αλλά δεν νομίζω πως μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις απόψεις κάποιων κοινωνικής πλειοψηφίας για να ερμηνεύσουμε ένα λογοτεχνικό έργο, και να πάρουμε ως δεδομένο πως εκφράζει τις απόψεις αυτές.

της εποχής τους, ιδιαίτερα τον πελοποννησιακό πόλεμο. Από όλες τις πλευρές του πολέμου, αυτό που κυρίως τους ενδιέφερε και το οποίο ανέδειξαν ήταν τα αίτιά του, η *ἀρχή κακῶν*, όπως προκύπτει κυρίως από τους *Αχαρνεῖς* (425 π.Χ.) του Αριστοφάνη και από τα αποσπασματικά έργα του Κρατίνου, *Διονυσολέξανδρος* (430; ἢ 438; π.Χ.) και *Νέμεσις* (430 π.Χ.; ἢ 414;). Στους *Αχαρνεῖς* ο Δικαιοπόλης σ' ένα λόγο (στ. 497-556) προς τους Αθηναίους, στον οποίο παρωδεί λόγο του Τήλεφου (απόσπ. 703 K) από την ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη προς τους Αχαιοὺς για τις απαρχές του τρωικού πολέμου, ευτελίζει τα αίτια του πελοποννησιακού πολέμου εξισώνοντας το Μεγαρικό ψήφισμα με δύο πόρνες της Ασπασίας και μία των Μεγαρέων. Έτσι φαίνεται ότι ο Περικλής (και η Ασπασία) άρχισε τον πόλεμο από ασήμαντη προσωπική αφορμή. Γενικά, βλέποντας τον πελοποννησιακό πόλεμο υπό το πρίσμα του τρωικού πολέμου, ο Αριστοφάνης αμφισβητεί την αιτία και τη δικαιολόγηση της σύγκρουσης, όπως γινόταν και στο έργο του Ευριπίδη.

Ο Κρατίνος στον *Διονυσολέξανδρο* (αποσπ. 39-51 K-A) παρουσιάζει νέα εκδοχή για τις αιτίες του τρωικού πολέμου. Ο Πάρης απαλλάσσεται από κάθε ευθύνη, ενώ η Ελένη δεν φαίνεται να έχει ενεργό ρόλο. Είναι ο Διόνυσος που προκαλεί τον πόλεμο μεταμφιεσμένος σε Πάρη. Σύμφωνα με την Υπόθεση (P.Oxy. 663) του έργου, σε αυτό παρωδείται δι' ἐμφάσεως ο Περικλής, επειδή επέφερε τον πόλεμο στους Αθηναίους. Δι' ἐμφάσεως μάλλον δηλώνει ότι η διακωμώδηση δεν έγινε ονομαστί, αλλά κατά κάποιον τρόπο ο Διονυσολέξανδρος, με τον πόλεμο που προκάλεσε για την Ελένη, θεωρήθηκε ότι απεικονίζει τον Περικλή, ο οποίος οδήγησε την πόλη σε λάθος πόλεμο.

Στη *Νέμεση* (αποσπ. 114-27 K-A) ο Κρατίνος φαίνεται να είχε χρησιμοποιήσει τον μύθο της ένωσης του Δία με τη θεά αυτή για να παρουσιάσει τον Περικλή ως υπαίτιο του πολέμου. Το απόσπ. 118 δείχνει πως ο Δίας ήταν κατά κάποιον τρόπο και Περικλής, εφόσον προσφωνείται με το επίθετο *καραιός*, που εκτός από τίτλος του Δία στη Βοιωτία, παραπέμπει και στο περίεργα σχηματισμένο κεφάλι (*κάρρα*) του Περικλή. Έτσι ο Δίας (Περικλής) με τη Νέμεση γεννούν την Ελένη (την αιτία του πελοποννησιακού πολέμου).⁸⁰

80. Για το θέμα της χρήσης του τρωικού πολέμου για να ασκηθεί κριτική στον Περικλή και στον πόλεμο γενικά βλ., ενδεικτικά, Tatti (1986) 325-32· Croally (1994) 231-34· Casolari (2003) 78-111, και *σποραδικά*· Wright (2007) 412-31· Marshall (2014) 65-67. Για περισσότερα παραδείγματα του θέματος αυτού από την Αρχαία Κωμωδία βλ. Wright (2007) 427-28.

Οι μαρτυρίες από την Αρχαία Κωμωδία παρέχουν ένα επιπλέον στοιχείο που επιτρέπει να συσχετίσουμε τον τρωικό πόλεμο, όπως απεικονίζεται στον Ευριπίδη, με τον σύγχρονό του πελοποννησιακό πόλεμο.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως στα τρωικά έργα του Ευριπίδη η ευθύνη για τον πόλεμο δεν καταλογίζεται τελικά στους θεούς. Η παραδοσιακή αιτία του πολέμου, η κρίση του Πάρη και ο ρόλος των τριών θεαινών, ιδιαίτερα της Ήρας και της Αφροδίτης, αν και αναφέρονται, υποβαθμίζονται από τα δραματικά συμφραζόμενα (*Ανδρ., Εκ., Ελ.*).⁸¹ Επιπλέον, και η άλλη παραδοσιακή αιτία του πολέμου, το σχέδιο του Δία να ανακουφίσει τη γη από τον υπερπληθυσμό, δεν αναιρεί την ανθρώπινη ευθύνη. Ανεξάρτητα από την *Διὸς βουλήν*, ο πόλεμος θα γινόταν (*Ελ., Ορ.*).

Τα αίτια του πολέμου αφορούν τους ανθρώπους. Η ευθύνη επιμερίζεται σε νικητές και ηττημένους. Έτσι, η Εκάβη και οι δημογέροντες ευθύνονται που δεν θανάτωσαν τον Πάρη μωρό, όπως παρακαλούσε η Κασσάνδρα (*Ανδρ.*). Συλλογική υπαιτιότητα της Τροίας υπαινίσσεται η πρώτη άλωση της πόλης από τον Ηρακλή. Το ίδιο υπαινίσσεται και η εγκατάλειψη της πόλης από τον Απόλλωνα και τον Ποσειδώνα στον τρωικό πόλεμο (*Ανδρ.*)· ακόμα ευθύνεται η πόλη που δέχθηκε το παράνομο ζεύγος (*Εκ.*). Επιπλέον τονίζεται η ευθύνη του Πάρη που πήρε και οδήγησε την Ελένη στην Τροία (*Ανδρ., Εκ., Ορ., Ελ.*).

Από ελληνικής πλευράς, οι Έλληνες θεωρούνται υπαίτιοι συλλογικά στον βαθμό που πήραν μέρος στην εκστρατεία εθελοντικά (*Ελ.*). Επιπλέον πρωταίτιος του πολέμου παρουσιάζεται ο Μενέλαος που ξεσήκωσε την εκστρατεία για μια κακή γυναίκα (*Ανδρ.*). Όμως κατεξοχήν αιτία του πολέμου, και καθ' ομολογία της ίδιας ορισμένες φορές (*Ελ., Ορ.*), θεωρείται η Ελένη (*Ανδρ., Εκ., Ελ., Ορ.*), η ανάξια αιτία ενός καταστροφικού πολέμου και για τους ηττημένους και για τους νικητές. Μια τέτοια αναντιστοιχία ανάμεσα στην αιτία και το αποτέλεσμα φωτίζει αρνητικά την ανάληψη του πολέμου. Είναι δυνατόν για μια τόσο ασήμαντη αιτία να προκαλούνται εκστρατείες, αλώσεις πόλεων, θάνατος χιλιάδων ανθρώπων, υποδούλωση, ξεριζώμα;

81. Βλ. και *Τρω.* 969-90, όπου η Εκάβη ανασκευάζει τα επιχειρήματα της Ελένης, η οποία καθιστά υπεύθυνη την Αφροδίτη για τον έρωτά της για τον Πάρη και την εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης (938-50)· βλ. Συνοδινού (2010) 119.

Στον Ευριπίδη ωστόσο υπονομεύονται με διάφορους τρόπους οι πολλαπλές, αντιφατικές ορισμένες φορές, αιτιότητες του πολέμου, όπως παρουσιάζονται στα έργα του. Η μνεία της πρώτης άλωσης της Τροίας, όταν η Ελένη δεν υπήρχε καν, δημιουργεί σκεπτικισμό για τα αίτια του τρωικού πολέμου (Ανδρ.). Υπονόμευση συνιστούν και τα αντιφατικά επιχειρήματα του Ορέστη για το δίκαιο ή άδικο του πολέμου, ανάλογα με τις δραματικές ανάγκες της στιγμής (Ορ.). Επιπλέον, ο Μενέλαος σχετικοποιεί καιροσκοπικά στο έπακρο την αιτία του πολέμου, όταν γι' αυτόν αιτία πολέμου είναι ό,τι έχει ανάγκη ο καθένας (Ανδρ.). Τελικά στην Ελένη, το είδωλο της Ελένης υποδηλώνει ότι ο πόλεμος θα γινόταν, όπως και έγινε, πάει δεν πάει η ηρωίδα στην Τροία. Άρα η Ελένη δεν είναι παρά το πρόσχημα για να καλυφθούν άλλες σκοπιμότητες και άλλες ενοχές. Σε τελευταία ανάλυση υπεύθυνοι για τους πολέμους είναι οι άνθρωποι που δεν ακούν τη φωνή της λογικής και δεν λύνουν τις διαφορές τους ορθολογικά με διαπραγματεύσεις (Ελ.).

Ο πόλεμος δεν δικαιολογείται με τίποτα. Όποια δικαιολογία κι αν προκρίνει κανείς, ακόμα και την Ελένη, είναι δυσανάλογη με τις καταστροφικές συνέπειες για νικητές και ηττημένους· συνέπειες που υφίστανται πολύ καιρό και μετά τη λήξη του πολέμου και που είναι οι μόνες που δεν αμφισβητούνται από κανέναν.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allan, W. (2000), *The Andromache and Euripidean Tragedy*, Oxford.
 Allan, W. (2008), *Euripides' Helen*, Cambridge.
 Austin, N. (1994), *Helen of Troy and Her Shameless Phantom*, Ithaca and London.
 Blondell, R. (2013), *Helen of Troy: Beauty, Myth, Devastation*, Oxford.
 Burian, P. (2007), *Euripides' Helen with Introduction, Translation and Commentary*, Oxford.
 Burnett, A. (1977), "Trojan Women and the Ganymede Ode", *YCLS* 25, 291-316.
 Casolari, F. (2003), *Die Mythenravestie in der griechischen Komödie*, Münster.
 Collard, C. (1991), *Euripides' Hecuba, with Introduction, Translation and Commentary*, Warminster.
 Constantinidou, S. (2004), "Helen and Pandora: A Comparative Study with Emphasis on the *Eidolon* Theme as a Concept of *Eris*", *Δωδώνη (Φιλολογία)* 33, 165-241.

- Croally, N. T. (1994), *Euripidean Polemic: The Trojan Women and the Function of Tragedy*, Cambridge.
- Dale, A. M. (1967), *Euripides' Helen*, Oxford.
- Davies, M. (2003), "The Judgements of Paris and Solomon", *CQ* 53, 32-43.
- Dunn, F. M. (1996), *Tragedy's End: Closure and Innovation in Euripidean Drama*, New York / Oxford.
- Gregory, J. (1999), *Euripides' Hecuba: Introduction, Text and Commentary*, Atlanta.
- Griffith, M. (2009), "Orestes and the In-Laws", στο D. E. McCoskey και E. Zakin (επιμ.), *Bound by the City: Greek Tragedy, Sexual Difference, and the Formation of the Polis*, Albany, New York, 275-330.
- Χατζηκανέστης, Ε. (1989), *Ευριπίδης, Ελένη. Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια*, Αθήνα.
- Holzhausen, J. (2003), *Euripides Politikos: Recht und Rache in "Orestes" und "Bakchen"*, München. Leipzig.
- Χουρμουζιάδης, Ν. Χ. (2008), *Ευριπίδου Ορέστης. Εισαγωγή – μετάφραση – σημειώσεις*, Αθήνα.
- Χριστόπουλος, Μ. (2006), *Όψεις της Ελένης στο έπος και στο δράμα | Views of Helen in Epic and Drama*, Αθήνα.
- Juffras, D. M. (1993), "Helen and Other Victims in Euripides' *Helen*", *Hermes* 121, 45-57.
- Kannicht, R. (1969), *Euripides' Helena*, I-II, Heidelberg.
- Karamanou, I. (2017), *Euripides, Alexandros: Introduction, Text and Commentary*, Berlin / Boston.
- Lloyd, M. (1994), *Euripides' Andromache*, Warminster.
- Marshall, C. W. (2014), *The Structure and Performance in Euripides' Helen*, Cambridge.
- Mastronarde, D. J. (2010), *The Art of Euripides: Dramatic Technique and Social Context*, Cambridge.
- Matthiessen, K. (2010), *Euripides, Hekabe. Edition und Kommentar*, Berlin / New York.
- Νικολάου, Ν. Α. (1992), *Μυθολογία Γ. Σεφέρη: Από τον Οδυσσέα στον Τεύκρο*, Αθήνα.
- Ó'Gorman, E. (2006), "A Woman's History of Warfare", στο V. Zajko και M. Leonard (επιμ.), *Laughing with Medusa: Classical Myth and Feminist Thought*, Oxford, 189-207.
- Pallantza, E. (2005), *Der Troische Krieg in der Nachhomerischen Literatur bis zum 5. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart.
- Παττίχης, Π. Α. (1978), *Ευριπίδου Ελένη. Εισαγωγή – κείμενον – μετάφρασις – κριτικόν υπόμνημα – σχόλια*, Αθήνα.
- Porter, J. R. (1994), *Studies in Euripides' Orestes*, Leiden / New York / Köln.
- Pucci, P. (1997), "The *Helen* and Euripides' 'comic' Art", *Colby Quarterly* 33, 42-75.
- Reeves, J. D. (1966), "The Cause of the Trojan War: A Forgotten Myth Revived", *CJ* 61, 211-214.
- Romilly, J. de (1988), "La belle Hélène et l'évolution de la tragédie Grecque", *LEC* 56, 129-143.

- Schmidt, W. (1964), *Der Deus ex Machina bei Euripides*, Tübingen.
- Solmsen, F. (1934), “Onoma und Pragma in Euripides’ *Helen*”, *CJ* 48, 119-121.
- Sorum, C. E. (1995), “Euripides’ Judgement: Literary Creation in *Andromache*”, *AJP* 116, 371-388.
- Spira, A. (1960), *Untersuchungen zum Deus ex Machina bei Sophocles und Euripides*, Kallmünz.
- Stevens, P. T. (1971), *Euripides’ Andromache*, Oxford.
- Stinton, T. C. (1965), *Euripides and the Judgement of Paris*, London.
- Suzuki, M. (1989), *Metamorphoses of Helen: Authority, Difference, and the Epic*, Ithaca, New York.
- Συνοδινού, Κ. (2005), *Ευριπίδης, Εκάβη, ΙΙ: Σχόλια*, Αθήνα.
- Συνοδινού, Κ. (2009), “Αίτια του τρωικού πολέμου στην *Ιφιγένεια στην Αυλίδα* του Ευριπίδη”, στο Χ. Γιαλλουρίδης (επιμ.), *Ο ρόλος του ΟΗΕ στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, 3-14.
- Συνοδινού, Κ. (2010), “Αίτια του τρωικού πολέμου στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη”, στο Σ. Τσιτσιρίδης (επιμ.), *Παραχορήγηση: Μελετήματα προς τιμήν του καθηγητή Γρηγόρη Μ. Σηφάκη*, Ηράκλειο, 113-126.
- Tatti, A. (1986), “Le *Dionysalexandros* de Cratinos”, *Μῆτις* 1 2, 325-332.
- Torrance, I. (2013), *Metapoetry in Euripides*, Oxford.
- Vellacott, P. (1975), *Ironic Drama: A Study of Euripides’ Method and Meaning*, Cambridge.
- West, M. L. (1987), *Euripides: Orestes, with Translation and Commentary*, Warminster.
- Willink, C. W. (1986), *Euripides’ Orestes*, Oxford.
- Wilson, J. R. (1979), “Eris in Euripides”, *G&R* 26, 7-20.
- Wright, M. (2005), *Euripides’ Escape Tragedies: A Study of Helen, Andromeda, and Iphigenia among the Taurians*, Oxford.
- Wright, M. (2007), “Comedy and the Trojan War”, *CQ* 57, 412-431.
- Wright, M. (2008), *Euripides: Orestes*, London.
- Ξυδάς, Χ. Χ. (1979), *Τα Κύπρια Έπη. Προλεγόμενα – κείμενον – ερμηνευτικόν υπόμνημα*, Αθήνα.
- Zweig, B. (1999), “Euripides’ *Helen*: Introduction and Translation”, στο R. Blondell, M.-K. Gamel, N. S. Rabinowitz, B. Zweig (εκδ.), *Women on the Edge: Four Plays by Euripides*, New York / London, 217-301.